

TÜRK SOSYOLOGLARI VE ESERLERİ I

Baykan Sezer

YURDUMUZDA SOSYOLOJİ

«Türk Sosyologları ve Eserleri» adı altında yeni bir konuyu tartışmaya girişeceğiz. Bu girişimimiz sırasında gerçekte Türk sosyoloji tarihini ana çizgileri ile saptamaya çalışacağız. Gerçek amacımızın bu olmasına karşılık «Türk Sosyologları ve Eserleri» başlığını benimsedik. Bu, çizdiğimiz amaçlara göre, en azından ilk ağızda, elde edeceğimiz sonuçların sınırlı kalacağını, tartışmaya açık olacağını daha başlangıçta bizce bilinmesinden ileri gelmektedir.

Sosyoloji konusunda günümüz Türkiyesinde artık çok sayıda araştırma yapılmaktadır. Bu araştırmalar sonunda çeşitli başarılı sonuçlar da elde edilmektedir. Ancak çok değişik konulara el atmasına karşılık Türk sosyolojisi kendi gelişmesiyle, geçmişle pek ilgilenmez görünmüştür. Konumuzun güçlüğü, elde edilecek sonuçların daha başta beklenen sınırlılığı da önce buradan ileri gelmektedir. Türk sosyoloji tarihi konusunda günümüzde belli bir tartışma başlatılmış, Türk sosyolojisinin belli başlı temel taşları belirlenmiş olsa idi çok değişik ve başka açıdan ele alınsa bile Türk sosyoloji tarihini bu tartışma çerçevesinin getirdiği rahatlık içinde yazmak kolay olacaktı. Bugün tartışmalarımız için en azından bilinen, belirli ve sağlam bir çıkış noktasından yoksun bulunuyoruz. Bu durum, bizi ister istemez Türkiye'de belli başlı sosyoloji metinlerinin saptanmasına ve Türk sosyoloji tarihinin malzemesini oluşturacak bu metinlerin tartışmasına götürecektir. Ve bu nedenle çalışmamıza «Türk Sosyologları ve Eserleri» adını verdik. Türk sosyologlarının çalışmalarının doğrudan ele alınıp tartışılması araştırmalarımızın ağırlığını oluşturacaktır. Bu tartışmalardan yola çıkarak ileride «Türk Sosyoloji Tarihi»nin yazılabileceğine inanıyoruz.

Konumuzla yakından ilgili çalışmalar yok değildir. Ancak bu çalışmaları birkaç öbekte toplamamız gerekmektedir. Birinci öbekte toplanacak olan çalışmalar, doğrudan doğruya Türk sosyoloji tarihini ele almışlardır. Fakat bizi en yakından ilgilendiren bu çalışmalardan hiç birisinin bir makalenin sınırlarını aşmadığını üzülererek görmekteyiz. İkinci öbekte sosyolojiyi de içine alan geniş kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalara örnek olarak Hilmi Ziya Ülken'in «Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi»ni¹ gösterebiliriz. Ve tartışmalarımız sırasında bizlere en fazla ışık tutacak çalışmalar, bu öbek içinde toplanabilecek kitaplar olacaktır. Özellikle kendisi de bir sosyolog olan Hilmi Ziya Ülken'in kitabı, konuyu daha geniş bir çerçeve içinde ele almasına karşılık, yenisi yazılıncaya kadar Türk sosyoloji tarihi konusunda eldeki tek çalışma olarak kalacaktır*. Konumuzla ilgili bir başka çalışmalar dizisi ise, başta Ziya Gökalp olmak üzere çeşitli Türk sosyologları üzerine yapılmış araştırmalar ve yine çeşitli sosyoloji alt-dallarında yurdumuzda yürütülmüş araştırmaların dökümü ya da kısa tarihçelerinden oluşmaktadır. Söz gelişi Türkiye'de köy sosyolojisi konusunda bu tür çalışmalarla karşılaşırız². Bu tür çalışmalar, bu kez de aksine konuyu çok dar bir çerçeve içinde ele almaktadırlar. Ayrıca tek tek sosyologlarımız üzerine yapılmış çalışmaları bir yana bırakırsak bu öbekte yer alacak çalışmaların Türkiye'de ortaya çıkan sosyoloji görüşleriyle ilgilenmeden bazı uygulamaların sonuçlarını değerlendirmekle yetindiklerini göreceğiz**.

Bizde sosyoloji, Batı'dan aktarılan bir bilimdir. Türk sosyolojisi, en çok da bu konuda eleştiriye uğramıştır. Bir yerde ve biraz da bu nedenle kendi sosyoloji tarihimiz gerekli ilgiyi görmemiştir. Yurdumuzda günümüzde de sosyoloji dalında her hangi bir kişi, Batı'daki sosyoloji görüşlerinden birisini kendisine hiç bir kayıt koy-

* Bizim Hilmi Ziya Ülken'in kitabına rağmen yeni bir çalışmaya girişmiş bulunmamızın nedeni, genel düşünce tarihimizin içinde sosyolojinin yerini saptamak ve özelliklerini araştırıp gün ışığına çıkarmaktır. Aynı zamanda metinlerin tanıtılmasını da amaçlayan bir çalışmada boyutları sınırlı tutmanın sayılamayacak yararları vardır. Fazladan Türk sosyolojisi kendisine ayrı bir ilgi gerektirecek zenginliktedir de.

** Gül Ergil'in «Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri, Rapor II» - Köy Araştırmaları İzahlı Bibliyografyası» (DPT, 1971) adlı çalışması bu tutuma bir örnektir.

madan düşün yaşamımıza aktarabileceği gibi bu görüşün uygulamalarına da girişebilir. Bu durumda Türk sosyoloji tarihini ayrı bir araştırma konusu olarak ele almak gereksiz olduğu gibi imkânsızdır da. Gereksizdir. Çünkü günümüz Türk sosyoloji çalışmalarını anlamamızda hiç bir katkısı olmayacaktır. Batı sosyolojisindeki gelişmeleri izlemek, bize bu konuda daha fazla yardımcı olacaktır. İmkânsızdır. Çünkü sosyologlarımız üzerine Batı etkisi çok çeşitli nedenlere bağlanabileceği için bir bütünlük içinde bunların ele alınması güçtür. Bu durumda ise ancak tek tek sosyologlarımız üzerine yapılacak araştırmalarla ya da bunların toplamlarıyla yetinmek zorundayız.

Ancak Türk sosyolojisinin çeşitli görüntüleri bizleri yanıltmalıdır. Türk sosyologlarının çoğunluğunun Batı'dan etkilendiği, konularıyla ilgili ilk bilgileri Batı'dan aktardıkları tartışma götürmez bir gerçektir. Sosyologlarımızın bir bölümü Batı'dan aktardıkları kuramların yalnızca basit uygulayıcıları olarak kalsalar bile büyük çoğunluğu Türkiye'nin sorunları önünde düşünmüşler, Batı'dan aktardıkları öğretilerin sınırları içinde de olsa, sorunlarımıza bir açıklama ve çözüm yolları getirmeye çalışmışlardır.

Batı'da ve Bizde Sosyoloji

Sosyoloji, Batı düşüncesinin ürünü bir bilim dalıdır. Çok kez tekrarladık. Sosyoloji, ancak Batı Avrupa ülkelerinde ve XIX. yüzyılda karşımıza çıkacaktır. Ve kendisine konu olarak toplumun temel sorunlarını ele alacaktır. İnsanlığın kendisini buncasına ilgilendiren konulara Batı Avrupa ülkeleri dışında ve XIX. yüzyıla kadar ilgi göstermemiş ya da toplum yaşamında hiç bir sorunla karşılaşmamış olması düşünülemez. Bu nedenle Batı'da sosyolojiyi doğuran olay, ne çelişkisiz ve tasasız bir toplumda sorunların yeni ortaya çıkması, ne de bu sorunların yeni bilincine varılmasıdır. Batı'da sosyoloji biliminin ortaya çıkmasına yol açan olay daha önceden var olan ve bilinen sorunların Batı'nın ulaşmış olduğu uygarlık düzeyi içinde artık çözümlenebileceği inancıdır. Batı'da toplum düşünce tarihini felsefi ya da ütöpik ve bilimsel olarak iki döneme ayırma alışkanlığın temelinde de bu olay bulunmaktadır.

Toplum bilimlerine etkinliklerini başarılı sonuçlarıyla kanıtlanmış bulunan doğa bilimleri örnek tutulmak istenmektedir. Bilimsel-

lik ise, doğa bilimlerinin laboratuvar deneylerinde denek ve koşullara egemen olmakla bir sayılmaktadır. Toplum olayları üzerinde buna benzer bir egemenlik kurulabileceği inancı Batı'da yaygınlaşmaya başladığı için sosyoloji, bir bilim olarak ancak XIX. yüzyılda ve Batı Avrupa ülkelerinde ortaya atılmıştır.

Gerçekten XIX. yüzyılda Batı'da bu inancın güçlenmesine izin veren koşullar bulunuyordu. XIX. yüzyıl, Batı'nın dünya egemenliğini ele geçirdiği bir dönemdir. Batı, yalnızca dünya egemenliğini ele geçirmekle kalmamış, bu egemenliğin getirdiği üstünlükten umduğunun üzerinde sonuçlar almaya başlamıştır. Bu durum, Batı'ya yer yüzündeki gelişmelere istediği yönü verebileceği inancını kazandırmış ve bu inancın sonucunda da doğa bilimleri örneğinde yeni bir bilim oluşturmaya koşulmuştur.

Batı dünya egemenliğini ele geçirmiş ve bu egemenliğin getirdiği üstünlüklerden umduğunun ötesinde yararlanmıştır ama bu olay aynı zamanda Batı toplumlarının çelişki ve sorunlarının o güne kadar bilinmeyen boyutlara ulaşmasına yol açmıştır. Batı, elde etmiş olduğu dünya egemenliğini (bu egemenliğin içine olaylar ve koşulları üzerinde sözde egemenliğini de katmaktadır) kendi sorun ve çelişkilerini çözmekte kullanmayı amaçlamaktadır. Yeni geliştirdiği sosyoloji bilimine yüklediği görev de, bundan başka bir şey değildir.

Ancak Batı, bu egemenliğini ve bu egemenliğin kaynağını tartışma konusu yapmaya yanaşmamaktadır. Ulaşmış olduğu uygarlık düzeyinin bir ürünü saymaktadır. Buna bağlı olarak Batı'nın kimliği ve günümüzde elde etmiş olduğu yeri bir araştırma, tartışma konusu olmamış; değişik yorum ya da değer yargıları alanı olarak kalmıştır. Böylece sosyolojiden beklenen, yalnızca Batı'nın gelişmesi içinde karşılaştığı sorunlara uygulama alanında geçerli çözümler dizisini araştırıp geliştirmek olmuştur. Bunun sonucunda Batı'da sosyolojinin genel görüntüsü, Batı uygarlığının değişik yorum ve değerlendirilmesinden yola çıkarak sorunlar için bir çözümler dizisi ya da sistemleri olmaktadır. Bu öneriler başarısızlığa uğradıkça ya daha eksiksiz sayılan yeni çözümler geliştirilecek ya da sorunların tanımlanmasını da içinde taşıdığı için Batı üzerine yeni yorum ve değer yargıları getirilecektir.

Bugün Batı, XIX. yüzyılda kendisini bunaltan bir çok sorundan uzak görmektedir. Bu gelişmede sosyolojinin bir katkısı olmamıştır. Ve günümüzde Batı sosyolojisi, artık günlük bazı işler için çeşitli kolaylıklar öneren ve önemi giderek tartışma konusu yapılan bir bilim durumuna düşmüştür. Sonuçta Batı'da sosyoloji, felsefesinin bir devamı, ama bu kez uygulanabilir ve hemen sonuçları alınabilir, bir yorum ve değerlendirmeler sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Batı sosyoloji tarihi, çoğu kez toplum kuramları tarihi adı altında işlenecektir. Bu kuramların kendi aralarındaki çekişmelere ve önerdikleri çözümlere gerçek önünde sınanmaları sonucu gerekli düzeltmelerin getirilmesiyle bir birlik sağlamak ve Batı sosyoloji tarihinin bir bütünlük içinde işlemek mümkün sayılacaktır.

Yurdumuzda ise durum değişiktir. Batı sosyolojisinde görülen gelişmenin bir benzerini Türkiye'de beklemenin imkânı yoktur. Batı dünya egemenliğini ele geçirmesi sonucu bu üstünlüğünden yararlanarak sorunların çözüm getirmek isterken Osmanlı İmparatorluğu, aksine dünya egemenliğini elinden çıkarmış olmanın getirdiği sorunlar içinde bocalamakta idi. Özetle sosyoloji, bizde ve Batı'da birbirlerinden çok farklı sorunlara karşılık aramıştır. Ve bu durum, sosyologlarımızın şaşkınlığının bir ürünü değildir. Türkiye, sorunlarına çözüm yolunu Batıcılışmakta seçmiştir. Bu seçim içinde kazanacağı yeni kimliğini tanımlamak ve bu seçimin getireceği yeni sorunlara çözüm aramak için Batı sosyolojisine başvurmuştur.

Türk Sosyolojisinin Özellikleri

Türkiye'de Batı seçimi, toplumun sorunlarına çözüm bulabilmek amacıyla yapılmıştır. Yanılgılar, yanlışlar olabilir. Ancak Batıcılışma çabasına girişenlerin iyi isteklerinden kuşku duymamızı gerektirir hiç bir haklı neden yoktur. Batı'dan sorunlarımıza çözüm bekleniyor ve bu yüzden çeşitli çözüm reçeteleri ithal ediliyordu. Bu sıralar Batı'da sosyoloji gelişmeye başlamıştır. Ve sosyoloji, Türkiye'deki beklentilere uygun olarak toplum sorunlarına çözüm getirdiği iddiasıyla ortaya çıkmış bir bilim dalıdır. Bu nedenle sosyoloji, hiç bir gecikmeye uğramadan Türkiye'de bilinen, öğretilen Batı bilim dallarının başında gelecektir. O günlerin koşulları da göz önüne alındığı zaman söz gelşi Durkheim'ın kitap ve görüşlerinin çok kısa

bir süre içinde Türkiye'de bilinir, tartışılır olması ilgi çekicidir. Bu koşullarda Batı'da ve Türkiye'de durum, elbet önemli farklılıklar gösterecektir. Batı, dünya egemenliğini ele geçirmiş olmanın verdiği güvence ile sorunlarının üstesinden gelebileceğine inanmıştır. Bizler ise, sorunlarımızı çözebilmek amacıyla Batı'ya yanaştık. Ve bu yaşama sırasında Batı'da sosyoloji bilimi çerçevesi içinde bir dizi çözüm yolu reçetesiyle karşılaştık.

Daha önce de değindik. Batı, hiç bir zaman kendi kimliğini tartışma konusu yapacak olan dünya egemenliğinin kaynağı sorunu üzerine eğilmemiştir. Bunu doğal saymış, ulaşılmış olduğu uygarlık düzeyinin bir ürünü olarak benimsenmiştir. Bu nedenle hem kendi toplum tanımlarını ve kuramlarını mutlak saymış ve hem de önerdiği çözüm yollarının bütün toplumlar için geçerli olduğunu öne sürmüştür. Türk aydınları, konuyla söz konusu biçimde karşı karşıya geldi. Sorunlar içinde bocalamamızın nedeni olarak Batı'da sosyoloji dalında geliştirilen çözüm yollarını bilinmemesi gösterildi. Ve bu durumda Batı sosyolojisinin en kısa sürede yurdumuzda aktarılmasına girişildi. Bütün bu girişimlere karşılık başarı elde edilemediği zaman bu olay, Batı sosyolojisindeki en son bilgilerin henüz bizde bilinmemesine bağlandı. Ve giderek Türk sosyolojisinde Batı aktarmacılığı, başlangıçtaki amaç ve nedenini de unutarak, bir gelenek durumuna dönüşecektir.

Batı aktarmacılığının yanında Türk sosyolojisinin ikinci önemli özelliği daha böylece karşımıza çıkmaktadır. Sorunların çözümlenmesi yolunda karşılaşılan güçlüklerin nedeni son sosyoloji kuramlarının bilinmemesi olunca buradan çıkarak Türkiye'nin ana sorununun bilgisizlik olduğu ve buna bağlı olarak çözüm yolunun eğitimden geçtiği öne sürülecektir. Sonuçta Türkiye'deki sosyoloji çalışmaları ve araştırmaları Türk gerçeğinin araştırılması, tartışılması olmaksızın çok sosyoloji bilgilerinin edinilmesi, öğretilmesiyle sınırlanmıştır. Çoğu kez sosyolojinin kendisinin ne olduğu ve sosyoloji tarihi üzerine tartışmakla yetinilmiştir. Tek sorun da, bu kısır tartışmalardan elde edilmesi beklenen bilgilerin Türk halkına ya da genç kuşaklara nasıl aktarılabilceği olacaktır. Gerçi sosyoloji çalışmaları arasında «alan araştırmaları»na da rastlanılmaktadır. Ancak bu çalışmalardan bir çoğu gerçek bir araştırma olmaktan çok sosyoloji aracılığıyla edinilmiş bilgilerin günlük yaşama uygulanması ya da

bu bilgilerin Türk günlük yaşamı önünde sınılanması çabası olarak kalmıştır*.

Aynı tutumu Türkiye'de sosyolojinin Türk tarihini ele alış biçiminde de izlememiz mümkündür. Sosyolojinin tarih önünde tutumu, elbet açıklayıcı modellerle genel eğilim ve yasaları bulmak ve gerçek açıklamaları getirmektir. Ancak bu düşünce ürünü modellerin tarihten ve tarihi olaylardan kaynaklanması zorunludur. Bizde vakanüvis tarihçiliği ile birlikte tarihin kendisi küçümsenmiştir. Sosyologlarımız, açıklamalarının tarihin yerine geçtiğini öne sürmüşler ve tarihe görüşlerini renklendirmek ya da doğrulamak için, o da Türk tarihinin buna izin verdiği ölçüde, başvurmuşlardır. Ziya Gökalp'ın «Türk Medeniyeti Tarihi»³ adlı kitabı ya da Mehmet Ali Şevki Beyin Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazıları⁴, Türk sosyologlarının tarihimiz karşısındaki tutumlarının en açık örnekleridir.

Kısacası XIX. yüzyılda Türkiye içinde bulunduğu çeşitli sorunlar içinde bocalarken çözüm yolunu Batı seçiminde bulmuştur. Batı seçimi çözüm sayıldığı için aynı Batı'dan hazır çözüm reçeteleri beklenmiştir. Sosyoloji, bu genel çabanın bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk gerçeklerinin özelliklerinin göstereceği güçlükler ya da yapılan araştırmaların sonuçlarına göre yalpalanmamıştır. Düşünce düzeyinde yapılan benzetme ve yakıştırmalarla sınırlı kalmıştır. Bu açıdan ele alındığında Türk sosyoloji tarihinin hazırlanmasının çok kolay olabileceğini düşünebiliriz. Düşünce düzeyinde kaldığına göre düşünce kurallarına, başka deyişle mantığa uygun bir yol, bir plân izlememizle Türk sosyoloji tarihinin ana çizgilerini bulabilmemiz gerekir. Oysa Türk sosyoloji tarihini hazırlama girişiminde sorunlar o denli basit olmayacaktır.

Türk Sosyolojisinin Önemi

Önce Batı aktarmacılığını yalnızca sosyolojiye özgü bir olay saymamamız gerekir. Yurdumuz son dönem tarihinde bütün alanlara yaygın genel bir eğilimdir. Yine bir başka konu da, sosyolojide görülen Batı aktarmacılığını salt bir Batı hayranlığı ile açıklamanın

* Alan araştırmaları, özellikle köy sosyolojisi dalında yaygındır. Bugün yapılmış bunca alan araştırmaları sonunda Türk köyü üzerinde sosyolojinin yeni bilgi olarak bizlere ne kazandığını ciddi olarak sorabiliriz.

yetersiz kalacağıdır. Hayranlığın ötesinde Batı seçiminin toplumu-muz sorunlarına gerçekten bir çözüm getireceğine inanıldığı için bu yol tutulmuştur. Sosyologlarımız Batı'dan aktardıkları «kurtuluş yolu» reçeteleri önermişlerdir. Ancak bunu yaparlarken çeşitli sorunlarla karşılaşmışlardır. Kendilerini bu sorunların çözümü çabası içinde bulmuşlardır. Türk gerçeğinin direnci önünde Türkiye'deki «çağdışılık» ya da Türk toplumunun «az-gelişmişliği» kolay suçlamalarına kaçsalar bile Türk gerçeğini açıklamak zorunluğunu duymuşlardır.

Batı sosyolojisinin yurdumuza aktarılma gerekçesi akıl düzeyinde aranmış olsa bile sosyologlarımız hiç de fildişi kulelerine çekilip ahkâm kesen masa başı düşünürlerden olmamışlardır. Aksine sorunların çözümleriyle çok yakından ilgilenmişlerdir. Sorumluluk yerlerinde bulunmuşlar, Türkiye'nin kaderinde etkili olmuşlardır. Ziya Gökalp, Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında Türkiye'nin kaderine yön veren İttihat ve Terakki'nin ideologu ve akıl hocasıdır. İttihat ve Terakki'ye muhalefeti yürütenlerin başında Türkiye'de sosyolojinin kurucularından bir başka kişi, Prens Sabahattin bulunmaktadır. Aralarındaki sosyoloji tartışması, gerçekte bir iktidar çekişmesidir. Bir başka sosyologumuz Necmettin Sadak, dışişleri bakanlığına kadar ulaşmıştır*. Sol kesimde de benzeri olaya tanık oluyoruz. Türkiye'de sol akımın öncülerinden sayılan Mustafa Suphi, adını önce Bouglé'nin «Qu'est-ce que la Sociologie?» adlı kitabının çevirisiyle duyurmuştur. Yine son yıllarda en geniş tabanlı sosyalist partinin, T.İ.P.nin genel başkanı Behice Boran, eski bir sosyoloji doçentidir**.

Sosyologlarımızın önemli yerlerde büyük sorumluluklar yüklediği bu dönemde Türkiye, büyük değişmelere tanık olmuştur. Bu değişmelerde sosyologlarımızın etkisi, elbet tartışma konusudur. Bu etkiyi abartmaktan kaçınmak, sağduyunun bir gereğidir. Ancak bu değişmeler, sosyolojinin ana konusunun toplum olayları ve toplum değişmeleri olduğu da anımsanırsa, Türk sosyolojisine yeni boyutlar kazandırmaktan geri kalmamıştır. Büyük sorumluluk yerlerinde bu-

* Ziya Gökalp'in çalışma arkadaşlarından bir başkası, Fuad Köprülü de aynı görevi yüklenmiştir.

** Bir başka sosyalist partide önemli sorumluluklar yüklenmiş bulunan Oya Baydar da, eski bir sosyoloji asistanıdır.

lunan Türk sosyologları, toplumda ortaya çıkan bu değişiklikleri yakından izlemişlerdir. Toplumumuzda karşılaşılan sorunların çözümlenmesi işine candan koşulmuşlardır. Kazandıkları başarı, ayrı bir konudur. Fakat yapıtlarında bu değişmelerin, çözüm bulma çabalarının derin izlerini bulmamız mümkün olmaktadır. Ve sosyologlarımızın yapıtları, önce bu nedenle önemlidir.

Kimlik değiştirmeye varan bir yenileşme çabası içindeyiz. İki yüzyılı aşkın bu çabanın sonunda da henüz kesin sonuçlara ulaştığımızı söyleyemeyiz. Yeni girişimlerden önce mutlaka geçmişte yapılmış yanlışlardan gerekli dersleri almamız zorunluğu bulunmaktadır. Aynı yanlışlara yeniden düşmemek ya da Christophe Colombe'un yumurtasını yeniden keşfetmemek için geçmişle hesaplaşmamız kaçınılmazdır. En az bu nedenle Türk sosyoloji tarihi, üzerinde durmamızı gerektiren bir konudur.

Çalışmamızın Plânı

Sosyologlarımızın kendi çabaları içinde vardıkları sonuçlara ilgisiz kalır ve Türk sosyolojisini dar bir açıdan, Batı sosyolojisi açısından, ele alırsak Türk sosyoloji tarihini Fransız sosyolojisi etkisinin ağır bastığı birinci dönem ve Amerikan sosyoloji etkisinin ağır bastığı ikinci dönem olarak iki döneme ayırabiliriz. Bu plân çerçevesi içinde Türk sosyolojisi ele alınabilir ve bu plânın seçimine bizleri iten gerekçeler için de uzun gerçekten doğru açıklamalar getirilebilir. Ancak kısa sürede bu plân içinde Türk sosyolojisi üzerine pek bir şey söylenemeyeceği ve Türk sosyolojisinin bütün zenginliğiyle kavranamayacağı görülecektir. Türk sosyolojisinde önemli olan, Batı'dan bize aktarılmış bilgiler ve bu bilgilere dayalı bir öğretim ve eğitim sistemi değil; Türk sosyologlarının, büyük yanlışlarla dolu bile olsa, toplumumuza yön verme çabalarıdır. Ve çabaları içinde karşılaştıkları güçlükleri nasıl değerlendirdikleri ve güçlükler önünde ne gibi çözüm yolları önerdikleridir. Tartışmalarımızda önce bu konular üzerinde duracağız. Sosyoloji kuram ve öğretilerinin yurdumuza aktarılışını ya bunların yurdumuzda uygulanması girişimlerini, kendi sorunlarımızla ilgili saymadığımız ölçüde, tartışmalarımızın dışında bırakacağız.

Tartışmalara Türk sosyolojisini ele alan çalışmaların eleştirisi ve bu eleştiriler ışığı altında Türk sosyolojisinin kaynaklarını ve bel-

li başlı eğilimlerini değerlendirmekle başlayacağız. Yurdumuzda Türk sosyoloji tarihi, Prens Sabahattin ile Ziya Gökalp'in görüşlerinin karşılaştırılması olarak görülmüştür. Biz de ilk önemli başlığımızı bu Türkiye'deki iki sosyoloji öncüsüne ayıracağız. Türk sosyolojisinin öneminin Türkiye'nin içinde bulunduğu büyük değişmeyi yakından izlemesinden ileri geldiğini belirtmiştik. Bu nedenle bu iki öncü dışında sosyologlarımız yerine bu değişmeyi izlemeye çalışacağız. Söz konusu değişme, günümüze damgasını vurmuş ve Osmanlılığın inkârından çıkarak kemalizme ulaşan bir değişmedir. Bu değişme içinde iç bağlantıyı kuran, aradaki zorluklara karşılık arayan ve böylece toplumumuza yeni bir dünya görüşü kazandırmaya çalışan *Türkçülük, Laiklik, Kültür ve Uygarlık* ve *Batılaşma* sorunları tartışmamızda öbür önemli ana başlıkları oluşturacaktır.

Sosyoloji, bize Batı'dan aktarılan bir bilimdir. Ancak sosyoloji aynı zamanda toplum sorunlarının üzerine bilinçle gitmek isteğinin bir ürünüdür. Kaynağına bakıp sosyolojiyi horlayamayız. Bu, bizim kendi sorunlarımıza bilinçli eğilmek isteğimizi engellemek olur. Biz, bu nedenle, Türk sosyolojisinin özellik ve farklılıklarının altını çizmemize izin vereceği umuduyla tartışmalarımıza ayrı bir önem yakıştırıyoruz.

A. — TÜRK TOPLUM DÜŞÜNCESİ KAYNAKLARI

Sosyoloji, Batı kaynaklı bir bilimdir ve yurdumuza Batı'dan ithal edilmiştir. Bu nedenle Türk sosyoloji tarihi, bir yerde esinlendiği Batı sosyolojisinin doğuş koşullarından öte yandan da Türkiye'ye ithal koşullarından yakından etkilenmiştir. Ancak Türk sosyoloji tarihinde etkili olmuş koşulları, yalnızca bu iki olayla sınırlayamayız. Türk sosyolojisi, elbet bir parçasını oluşturduğu Türk düşüncesinin özellikleri ile koşullanacaktır. Ve yine sosyolojinin yurdumuza aktarılış yıllarında Türkiye'nin içinde bulunduğu durum, gelişmesini yakından biçimlendirecektir.

Doğrudan Türk sosyoloji çalışmalarına geçmeden önce kısaca da olsa söz konusu etkiler üzerinde durmak istiyoruz. Konunun göstereceği güçlükleri biliyoruz. Güçlüklerin ana nedeni sosyolojinin kendisinden önceki toplum düşüncesini inkâr ederek işe başlamasıdır. Bu yüzden konuyu ele alanlar Türk sosyolojisi üzerine eski dü-

şüncemizin etkisini değil eski düşünceimizde sosyolojimize öncü aramak yolunu seçmişlerdir. Eski Türk düşüncesini Batı ölçüleriyle ve üstüne Batı sosyolojisi ölçüleriyle değerlendirmek, bu ölçü ile uygunluklar, benzerlikler kurulabilinen düşünürlerimizi Türk sosyolojisinin öncüleri olarak ilân etmek, kanımızca yanlış bir tutumdur. Oysa yapılması gereken, eski Türk düşüncesinin genel eğilimlerinin saptayarak Türk sosyolojisi üzerinde her hangi bir etkisinin söz konusu edilip edilemeyeceğinin araştırılmasıdır.

Burada amacımız, hiç bir zaman Türk düşüncesinin zenginliklerini değerlendirmek değildir. Bu ayrı bir çalışma konusudur*. Biz yalnızca Türk sosyolojisinin çerçevesini oluşturması bakımından Türk düşüncesinin genel eğilimlerini belirlemeye çalışacağız.

Doğu Düşüncesi

Biz herşeyden önce Doğulu bir toplumuz. Bu nedenle Türk düşüncesinin özellikleri üzerinde durmadan önce Doğu toplumlarının ve buna bağlı olarak Doğu düşüncesinin ana niteliklerine değinmekte yarar görüyoruz. Böylece Türk-Osmanlı düşüncesinde egemen eğilimleri daha iyi anlayabilmek imkânını bulacağımıza inanıyoruz.

Doğu toplumlarının oluşması ve özellikleri konusunda öne sürdüğümüz bir varsayımımız bulunmaktadır⁵. Çeşitli kez, konuyu tartışmaya açtık. Bu yüzden yeniden ayrıntılar üzerinde durmayacağız. Yalnızca bugünkü konumuza yardımcı olacak niteliklerini tanımakla yetineceğiz. Böylece Türk sosyolojisinin çeşitli yönlerden almış olduğu mirası daha iyi saptayabilmek fırsatını bulabileceğiz.

Tarihin ilk büyük uygarlıklarına Doğu'da rastlayabileceğiz. Devlet, o günler için söz konusu olabilecek üretim ilişkilerinin dışında ve çapının çok ötesinde gerçekleşecektir. Böylece tarihöncesi dönemlerde Doğu'da büyük merkezî Devletler mümkün olabilmıştır. Bu gelişme içinde Doğu'da Devlet, toplum birliğinin temsilcisi olduğu gibi toplumun birinci ön-koşuludur da.

Doğu'da Devlet ile toplum ve üretim arasında bir kopukluk bulunmaktadır. Batı'dakinden farklı bir görüntü karşısında bulunmak-

* Yalnızca Türk sosyolojî tarihi değil genel Türk düşüncesi de, öneminin gerektirdiği ilgili bulamamıştır.

tayız. Doğu toplumu bir sınıf toplumu olmaktan uzaktır ve Batı kalıplarına uymamaktadır. Batı kalıplarına göre üretimin toplum sınıflarını, bu sınıfların karşılıklı ilişkilerinin toplumu ve sınıf çatışmalarının Devleti belirlemesi gerekirken Doğu'da aksine aralarında bir kopukluk söz konusudur.

Devlet'in üretim ve toplum önünde gösterdiği bu kopukluk ve dolayısıyla bağımsızlık, Doğu'da Devlet'e kendi başına, bir yerde gökten inmişcesine, açıklanabilme özelliğini kazandıracaktır. Bu kendi başına açıklanabilir olma, Devlet'e bir kutsallık vermiştir. Devletin kutsallaşması ile birlikte Doğu'da Devlet Başkanlığı Tanrılaşmış ve Devlet görevlileri de, ruhban sınıfını oluşturarak bu kutsallaşmanın dışında kalmamışlardır.

Doğu'da toplumun ön-koşulunun Devlet olduğunu belirtmiştik. Buna bağlı olarak toplum işleri Doğu'da bir Devlet işidir. Belki bir yanlış anlamaya neden olabiliriz burada. Daha önce Devlet ve toplum arasında bir kopukluktan söz etmiştik. Toplum kendi gücüyle birliğini ve buna bağlı olarak Devlet'ini gerçekleştirmediği için bu görevi Devlet yüklenmektedir. Ve bunun sonucunda Doğu'da toplum birliği ile ilgili toplum düzeni ya da toplum örgütlenmesi benzeri işler, sınıf ya da kişilerin değil Devlet işi olacaktır. Sözü edilen işler, Devlet görevleri arasına katılmalarıyla bu nitelikleri yüzünden bir kutsallık kazanmaya başlamıştır. Aynı biçimde bu işlerle ilgili bilgiler de, kutsallık örtüsüyle örtülmüştür. Halkın bu bilgilere ulaşması yine aynı özelliğinden ötürü imkânsızlaşmış ve Tanrı'nın sayılı sevgili kullarının tekelinde kalmıştır.

Doğu'da yazının kullanılışının Devlet işleriyle ve yazı bilgisinin Devlet görevlileriyle sınırlı kalması, Devlet işlerinin büyük bir özenle kayda geçirilmesi böylece bir açıklamaya kavuşmaktadır. Yine bu yazılı belgelerde özellikle ölü dillerin seçilmesi, bu bilgilerin halktan kopukluğunu ve kutsallığını daha da güçlendirmekteydi.

Elbet Batı'da da çıkarların kutsallaştırılması olayına tanık olmaktayız. Ancak Batı'da durum çok daha değişiktir. Egemenliğin, Devlet'in kutsallaştırılması ve kaynağının Tanrı'dan geldiği kuramlarının ortaya atılması, Orta Çağ'a rastlanmaktadır. Orta Çağ'da Batı'da egemenlik ve Devlet, gerçekte yıkılmıştır. Varlığını ancak düşünce alanında sürdürebilmektedir. Bu olay, çeşitli soyutlamalara

ve kutsallaştırmalara yol açmıştır. Bu arada Batı'da da ölü bir dil olan Latince kullanılmıştır. Fakat tarihî dönem ve koşullar çok farklıdır. Doğu düşüncesinin özelliklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için Batı Orta Çağı ile değil, Yunan düşüncesiyle karşılaştırılması gerekir.

Kısaca özetlememiz gerekirse Doğu'da Batı sınıf ideolojisine benzer bir düşüncenin izini bulabilmemiz güçtür. Gerçi Doğu'da bir Devlet anlayışı yok değildir. Ancak bu Devlet anlayışı ile sosyoloji arasında, sınıf ideolojilerinden kaynaklanan Batı sosyolojisi egemen sosyoloji anlayışı olması nedeniyle, doğrudan bir bağ kurabilmemiz çok güç olmaktadır.

«Siyasetname»ler

Böyle bir bağ kurabilmek çabasında olanlarca Türk düşünce tarihinde «siyasetname»lerden ve öğüt kitaplarından sık, sık söz edilecektir. Bu çalışmalar, Türk düşünce tarihinde sosyolojinin haber-cileri, öncüleri sayılacaklardır. Böyle bir yargıyı tartışmadan önce ilk ağızda «siyasetname» ve öğüt kitaplarının genel özelliklerini tanımaya çalışalım.

Türkler, tarihlerinin birinci dönemlerinde Orta Asya göçebe uluslarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde yasaamlarını büyük bir bölümü Doğu yerleşik uygarlık merkezlerine sızmak çabalarıyla geçmiştir. Bu çaba, Türklerin komşularıyla olan ilişkilerini biçimlendirmiş ve tarihlerinde izleyecekleri yönü belirlemiştir. Türklerin yerleşik Doğu uygarlık merkezlerine sızma çabalarının iki önemli sonucu olmuştur. Bu sonuçlardan birincisi, Türklerin yerleşik uygarlık merkezlerinde yerli halk arasında eriyip iz bırakmaktan silinmeleri olmuştur. Özellikle yerleşik uygarlık üretiminde yer edinmeyi sağlayan bir sızış, yerli halklar arasında erimeye yol açmıştır. Bu tür bir erime içinde olan Türkler, katıldıkları uygarlıkların düşüncelerini de hiç bir kayıtlama olmaksızın benimseyeceklerdir. Türklerin yerleşik Doğu uygarlıklarına sızış yollarından birisi de, söz konusu bu uygarlık alanlarına yönetici olarak girmeleridir. Doğu yerleşik merkezlerinde karşılaştıkları koşullar, Türklerin bu sızış biçimini kolaylaştırmıştır. Doğu toplumlarının yönetim görevlerinden kopukluğu ve görevler önündeki yabancılığı

Türklerin yabancı olarak yönetici görevlerini yüklenmelerine ve bu görevlerinde kimliklerini koruyabilmelerine izin vermiştir.

Bizi elbet önce Türklerin kimliklerini korumalarına izin veren ikinci durum ilgilendirmektedir. Bizler için özellikle Türklerin Yakın-Doğu'da İslâm aleminde geçirdikleri serüven ilgi çekicidir. Yakın-Doğu İslâm aleminde Türkler yalnızca kimliklerini korumakla kalmamışlar, Osmanlılıkla yeni bir siyaset oluşturmayı da başarak günümüze varan bir süreklilik göstermişlerdir.

Türkler, Yakın-Doğu'da önce askerlik görevlerini yüklenmişlerdir. Bilindiği gibi Türklerin kendi kimlikleri içinde İslâm aleminde ilk görünüşleri halife ordularında görev almalarıylaadır. İslâm aleminin savunucuları ve koruyucuları olarak yönetimde görev almaktadırlar. Bu koruyuculuk İslâm alemiyle birlikte İslâm düzeninin de koruyuculuğudur. Askerlik işlerinin büyük önemi ve Yakın-Doğu'da bir Devlet işi olması, Türklere Devlet'e sahip çıkabilme imkânlarını hazırlamıştır. Ve Türkler böylece Yakın-Doğu'da uzun yüzyıllar süren bir dünya İmparatorluğu kurabilmişlerdir.

Türklerin İslâm aleminde yüklendikleri görevleri, özellikle kimliklerini koruyarak yerine getirmeleri ilgi çekicidir. Başka türlü söylersek çıkarların özdeşleşmesi gerekmeden Türkler, Yakın-Doğu'daki yerlerini almışlardır. Ve son hesaplaşmada çıkarların tam bir kesilmesi söz konusu olmadan Doğu'nun kurulu düzenini savunmak işine koşmuşlardır.

Yabancı olarak girdikleri ve kimliklerini korudukları İslâm aleminde Türklere kurulu düzeni açıklamak üzere çeşitli yol göstericilik önerileri ve öğütler sunulacaktır. Yusuf Has Hâcib (Kutadgu Bilig)ten Nizam-ül Mülk (Siyasetname)e hep bu çabanın ürünüdür. Akıl ve öğüt vericiler, Orta Asya sınırlarından Anadolu kapılarına kadar Türkleri İslâm alemindeki ilerleyişlerinde izlemişlerdir. Firdevsi'nin «Şehname»si de bu geleneğin bir ürünüdür. Daha önce bu konuya değindiğimiz için burada ayrıca üzerinde durmuyoruz⁸.

Tarihçiler

Türk sosyolojisinin kaynakları arasında eski Türk tarih anlayışı da öne sürülmektedir.

Bilindiği gibi sosyolojinin tarih ile çok yakın bir ilgisi bulunmaktadır. Her sosyoloji sisteminin temelinde bir tarih anlayışı yatmaktadır. Sosyoloji, bir yerde, tarihin genel yasaları aracılığı ile günümüzü açıklamak çabasıdır başka bir şey değildir.

Ayrıca biz, Türkler olarak, çok güçlü bir tarih anlayışının mirasçısı bulunuyoruz. Osmanlı tarihçileri Devlet işleri ile yakından ilgili olmuşlar ve Devlet ile ilgili konulara kitaplarında geniş yer ayırmışlardır. Bu nedenle Türk sosyolojisinin kaynakları arasında eski tarih geleneğimizden söz edilmesi, ilk bakışta akla yatkın gelmektedir. Gerçekte ise Türk sosyolojisi ile eski tarih geleneğimiz arasında bir bağlantı kurabilmek çabalarının temelinde özellikle Batı'nın İbn Haldun'a ilgi göstermesi bulunmaktadır. Batı, bizlere İbn Haldun'u tarihin ilk sosyologlarından birisi olarak tanıtmaktadır. Ve bizde de ilgi, önce İbn Haldun'a yöneliktir. Ayrıca yeni bir İbn Haldun yakalayıp Batı'nın hoşuna gitmek çabaları ilgiyi sınırlı ölçüde de olsa Türk tarihçilerinin üzerine çekmiştir. Fakat bu umudla Türk tarihçiliği üzerine yoğunlaştırılan çabalar, bekleneni vermekten uzak kalmıştır. Övgülerin yerini kısa sürede sövgüler almıştır. Başta vakantüvis tarihçiliği büyük eleştirilere uğramıştır. Yalnızca olayların kaydedilmesi ve olayların toplumsal ve iktisadî nedenlerine değinilmemesi suçlama konusu olmuştur.

Osmanlı tarihçilerinin Devlet işleriyle yakından ilgili olduklarına yukarıda değinmiştik. Gerçekten de tarihçilerimizin büyük çoğunluğu, Devlet bilincine sahip kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi çoğu Devlet görevlisi resmî tarihçilerdir. Ve elbet onların olaylara bakış açısı, resmî Osmanlı Devlet anlayışının dışında olmayacaktır. Osmanlı Devlet anlayışı konusu, ayrı bir çalışmayı gerektirecek önemdedir. İleride konu üzerinde daha geniş bir biçimde durabileceğimizi umuyoruz. Biz burada, elbet tartışmaya açık, bazı düşüncelerimizi bugün ele aldığımız konunun anlaşılmasında yardımcı olması amacıyla belirtmekle yetineceğiz.

Doğu uygarlıklarında görülen Devlet-toplum kopukluğunda Osmanlı, Devlet'i seçmiş ve kendisini Devlet işleriyle sınırlamıştır. Osmanlı, ancak böylece çok sayıda toplum üzerinde egemen olan bir Dünya İmparatorluğu kurabilmiştir.

Osmanlı, toplum işlerini ve toplumda temel ilişkilerin kaynağı olan üretim işlerini «millet» örgütlerine bırakmıştır. Osmanlı, yöne-

tim görevlerini kendisine titizlikle saklarken toplum ve üretim işlerine karışmamaya da büyük özen göstermiştir. Böylece İmparatorluk içinde kurulu dengenin yedi yüzyıl korunabilmesi mümkün olmaktadır.

Bu söz konusu iki alanın birbirlerine karşı kayıtsız bağımsızlıkları, Devlet'in kendi alanında tam bir keyfiliği olarak yorumlanmamalıdır. Devlet'in toplum önünde bu bağımsızlığını «Doğu despotizmi» kuramlarına temel yapan Batılı düşünürler eksik değildir. Ancak Devlet ve toplumun karşılıklı ilişkileri belli bir dengeye dayanmaktadır. Bilinen vergi ilişkilerinin yanında bir de fetva kurumu bulunmaktadır. Devlet yapacağı işler için toplum sözcülerinin onayını almış, toplum çıkarlarına uygunluğunu belgeletmiştir. Başka türlü söylersek Devlet, toplum önünde yaptıklarının (fetihnameler) ve yapacaklarının (fetva) hesabını vermektedir.

Türk tarihçilerini bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Toplum ve iktisatla ilgili bilgilere, Devlet'in ilgi alanı dışında kaldıkları için, kitaplarında rastlayamayacağız. Buna karşılık yönetimin bütün yaptıklarının dökümüne, hesap verme anlayışına uygun olarak, kitaplarında yer vermişlerdir. Ve ancak bu açıdan değerlendirildiklerinde Osmanlı tarihçilerinin gerçek anlam ve değerleri anlaşılabilir. Batı düşünce kalıpları içinde Osmanlı tarihçilerini değerlendirmeye kalkışmak, her zaman yanıltıcı olacaktır. Üstüne Batı aklına yapılmış girişimlerin sonucunda aradığını bulamamanın hırçınlığı içinde Osmanlı tarihçilerini «vakanüvislik»le suçlamak, pek geçerli bir tutum olmasa gerektir.

Bazı Adlar

Elimizde sosyoloji ile eski Türk düşüncesi arasında bir bağlantı kurmak isteyen başlıca iki yazı bulunmaktadır. Bunlar, Fındıkoğlu'nun «Bizde Sosyoloji ve Birkaç Meselemiz»⁷ ve Tanyol'un «Türk Sosyolojisinin Bazı Sorunları»⁸ adlı yazılardır.

Kendileri bu bağlantı kurma çabaları içinde bazı adlar da öne sürmüşlerdir. Verdikleri örnekler üzerinde yine kendi verdikleri açıklamalar içinde kısaca duracağız.

Fındıkoğlu, «Aristo'ya atfedilen ve Müslüman Şark âleminde meşhur olan «Kitab-üs Siyase»den söz etmekte ve «ekseriya devrin

*padişahlarına ithaf edilen siyasi nasihat ve öğüt risalelerinin doğ-
 masına» yol açtığını belirtmektedir. Yazar, Farabî üzerinde de dur-
 muştur. «Pek çok olan eserleri arasında bilhassa birisi(nin), «Me-
 dine-t-ül Fâzıla»(nın) başlı başına bir sosyoloji vesikası» olduğunu
 öne sürmektedir. Farabî'nin bu çalışmasının önce Yunan düşünür-
 lerinin çalışmalarıyla bir benzerlik kurmaya izin verdiği için yaza-
 rın ilgisini çektiğini kestirebiliriz. Yine aynı biçimde tarihçilerimiz
 de, İbn Haldun'a yakınlıkları ölçüsünde ilgi bulmuşlardır. «XVI. asır-
 dan sonraki tarihçilerimiz bugünkü garp dünyasında sosyolojinin ilk
 kurucusu olarak kabul edilen İbnî Haldun'a bağlıdır». «..bunların
 içinde bazıları, sosyoloji tarihimizin zikre değer müessesileri sayıla-
 bilirler: Kâtip Çelebi, Naima gibi..».*

Tanyol, yazısında çok gerilere gitmemekte ve Türkiye'de sos-
 yolojinin habercileri olarak iki XIX. yüzyıl düşünürünün adını ver-
 mektedir. Bunlar da «İbn Haldun'un etkisi büyük» olduğu için Ah-
 met Cevdet Paşa* ve «İlk defa siyasi tarih anlayışının yerine sosyal
 tarih görüşü» getirdiği için Mizancı Murat Bey'dir. Burada yazı ile
 ilgili yalnızca bir noktayı vurgulamakla yetinelim. Yazıda İbn Hal-
 dun'un fatalist olmasına karşılık Cevdet Paşa'nın fatalist olmadığı-
 na değinilmiştir. Cevdet Paşa, katıksız Batıcılığa yanlılarına kar-
 şı olmak nedeniyle Osmanlı'nın kurtuluş yol ve gücünü kendi bü-
 yesinde bulabileceğini zorunlu olarak savunmuştur**.

Her iki yazıda da görüldüğü gibi Türk düşüncesi sistemli bir
 biçimde ele alınmamış ve bazı adlar üzerinde durulmakla yetinilmiş-
 tir. Ayrıca üzerinde durulan adlar da, Batı düşüncesi ile bazı ben-
 zerliklerin kurulabilmesine izin verdikleri için seçilmişlerdir. Böyle
 bir yaklaşım, elbet Türk düşüncesinin ana eğilimlerini bize tanı-
 tıktan uzak kalmaktadır. Ayrıca Batı sosyolojisinin eski Batı dü-
 şüncesi ürünlerinden yararlandığı ve kendilerinden izler taşıdığı
 açıktır. Bizde Türk sosyologları üzerinde eski Türk düşüncesinin
 böyle doğrudan bir etkinin olup olmadığı araştırılmamaktadır bile.
 Ve üstelik tartışılan eski Türk düşüncesinin Türk sosyolojisi üze-

* Ahmet Cevdet Paşa üzerine ayrıca Ümid Meriç'in «Cevdet Paşa'nın
 Cemiyet ve Devlet Görüşü» (Ötügen, 1975) adlı çalışması bulunmaktadır.

** Cevdet Paşa'nın Batıcılığa siyasetinden çok bazı Batıcılığa yanlı-
 larına karşı olduğu anlaşılmaktadır.

rindeki etkisi değil, yalnızca Batı sosyolojisi ile gösterdiği benzerliklerdir.

Eski Türk düşüncesi ürünlerinin Türk sosyolojisi üzerinde etkilerini saptayabilmek gerçekten güçtür. Ancak eski Türk düşüncesi geleneğinin tanınması, sosyolojimizin bazı eğilimlerinin daha iyi anlaşılmalari konusunda bizlere yardımcı olabilecektir.

Sosyolojinin Türkiye'ye girişinin yurdumuzda Batıcılışma çabalarının başlamasıyla eş zamana rastladığını daha önce belirtmiştik. Batıcılışma, gerçekte bir cephe değişikliğinden başka bir şey değildir. Türk tarihinde cephe değişikliği, İran-Turan çatışmasından Doğu-Batı çatışmasına geçişimizle daha önce de söz konusu olmuştur. Her yeni bir cepheye katılımımızda neler yapılması gerektiği öğütçülüyle karşılaşırız. Son cephe değişikliği, Batıcılışma çabalarımızda sosyoloji, bu görevi yüklenmiştir. Yine sosyoloji, eski Türk düşüncesi geleneğine uyarak toplum ve üretim sorunlarına değinmemiştir. Türk toplumu bünye araştırmaları konusuna da eğilmeyecektir. Yalnızca Batıcı yeni bir Devlet kurma çabaları kendisini ilgilendirmiş ve konularını yalnızca bu çaba ile sınırlamıştır.

Türk düşünce geleneğinin dışına düşmediği için Türk gerçekleri ile ilgilenmez, kurtuluş için akıl verir, yol gösterir öğütçü bir sosyoloji yurdumuzda yadırganmamaktadır. Yadırganmak bir yana günümüzde bile yandaş toplayabilmektedir.

B. — SOSYOLOJİNİN YURDUMUZDA GELİŞ YILLARINDA TÜRKİYE

Türk sosyolojisini bütün eğilimleriyle tanıyabilmemiz için yalnızca bağlı olduğu eski Türk düşünce geleneği üzerinde durmak yeterli değildir. Sosyolojinin yurdumuza geliş yıllarında Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullar üzerinde de kısaca durmamız gerekmektedir.

Sosyolojinin yurdumuza ilk geliş yılları, Batıcılışma çabalarının ülkemizde en yoğun olduğu döneme rastlamıştır. Sosyolojinin yurdumuza Batıcılışma çabaları sırasında girmesi, Türk sosyolojisine başlıca özelliklerini kazandırmıştır. Sosyoloji, ülkemizde böylece Batı'nın, Batı seçiminin savunulmasında yardımcı olmuş ve bü-

tün gelişmesi boyunca bu görevine bağlı kalmıştır. Türkiye'de Batıcılığa ya da Batı seçimi, bir siyasî seçimdir. Bir Devlet işidir. Sosyolojinin, yurdumuzdaki geleneği içinde, Devlet işleriyle ne denli ilgili olduğu konusuna değinmiştik. Bu nedenle sosyoloji Batıcılığa konusu üzerine baştan bu yana eğilmiş ve konu sosyolojimizin ana konusu olarak kalmıştır.

Bu yüzden sosyolojinin Türkiye'ye girişi sırasında yurdumuzun içinde bulunduğu durumu kısaca görmemizde yarar vardır. Böylece Türk sosyolojisinin ana eğilimleri yanında başlıca konularını ve bu konuları ele alış biçimlerini de daha yakından tanıtmak imkânını bulabileceğiz.

Osmanlı'da Gelişme

Doğu Devletlerinin özellikleri üzerinde kısaca tartışmalarımıza ışık tutacak ölçüde durmuş ve Doğu uygarlıklarının ilk göze çarpan özelliğinin Devlet yönetimi ile toplum arasında görülen kopukluk olduğundan söz etmiştik.

Osmanlı İmparatorluğunu hiç kuşkusuz Doğu uygarlıklarının katıksız bir örneği olarak ele alamayız. Ancak böylece Osmanlı İmparatorluğu, her hangi bir Doğu Devletin yeniden canlanması olarak kalmamış ve tarihte bilinen Doğu Devletlerini aşan bir cephe Devletine, bir dünya İmparatorluğuna dönüşebilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, elbet bir Doğu İmparatorluğudur. Osmanlı İmparatorluğu, Doğu'daki koşulları en iyi bir biçimde değerlendirdiği için tarihte bilinen başarısını elde etmiş ve karşılaştığı koşulları en iyi bir biçimde değerlendirebildiği için de bu koşulları aşan, bu koşulların üstünde bir siyasetin sahibi olabilmıştır.

Genel Türk tarihi içinde Anadolu'daki serüvenimiz, bir yerde Türklerin kimliklerini yitirmeden Yakın-Doğu'da bir yurt edinebilmeleri serüvenidir. Doğu'da bu görevlerin toplumdan gösterdikleri kopukluktan yararlanan Türkler, kendi kimlikleri içinde savunuculuk ve koruyuculuk görevlerini yüklemişler ve sonuçta da kısa süre sonunda genel olarak yöneticilik görevlerini ele geçirmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu, bu gelişmeye bağlı olarak yönettiği ülkelerden bağımsız ve bu ülkelerin üzerinde bir Devlet niteliğini kazanmıştır. Ve ancak böylece iktisadî bakımdan büyük çeşitlilikler gösteren çok

geniş bir alanda ve önemli iktisadî gelişmelere karşılık niteliklerinde önemli bir farklılık göstermeden yedi yüzyıllık varlığında büyük bir sürekliliği gerçekleştirebilmiştir.

Osmanlı Devletinin bu özelliği, kendisini toplum çalkantı ve çelişkilerinden uzak tutmuştur. Hiç kuşkusuz Devlet, bu konuda gerekli önlemleri almaktan da geri durmamıştır. Toprak mülkiyetini elinde tutarak ya da özel kişiler elinde servet birikimini engelleyerek kişi ve sınıfların güçlerinin toplumda Devlet otoritesini tehdit edecek boyutlara ulaşmasını yasaklamıştır.

Osmanlı'da da bir iktidar çekişmesi, elbet bulunmaktadır. Ancak bu çekişme, Batı'dan büyük farklılıklar göstermiş ve hiç bir zaman bir toplum sınıfları özelliklerini kazanmamıştır. Bu nedenle çok kanlı ayaklanmalara ve padişahların öldürülmelerine yol açan olaylara karşılık Osmanlı hanedanı sürekliliğini koruyabilmiş ve bu ayaklanmaların hiç biri Osmanlı'nın ana niteliklerini değiştirir bir devrime dönüşememiştir.

Türklerin Yakın-Doğu'da yer edinmeye başladıkları dönemde karşılaşılan en önemli sorun, bölgede bulunan Türk nüfusu ile Türklerin bölgede yer edinebilmelerine izin verecek görev sayısı arasındaki uyumsuzluktur. Bu uyumsuzluk sonunda Devlet kapısında yer edinebilmiş Türkler ile toplum dışı kalmış Türkler arasında bir çekişme başlamıştır. Önce Anadolu fütuhatı, sonra Osmanlı İmparatorluğu başta Türklerin Devlet kapısında yer edinebilme imkânlarını Yakın-Doğu'da önemli ölçüde artırmıştır. İmkânlar artmıştır ama Osmanlı İmparatorluğu da bu sorunu temelden çözümlenememiştir. Osmanlı da, Devlet gelirlerinin aşiret geleneklerine uygun üleştirilmesine yanaşmamıştır. Devlet gelirlerinden alınacak payın bir görev karşılığı olması koşulunu korumuştur. Bunun sonucunda da Devlet kapısında yer edinebilmiş *Osmanlı* ile Devlet kapısında yer tutamamış *Türk* arasında ayırım karşımıza çıkmıştır.

Osmanlı'da görülen çekişme, kapıda yer edinebilme çekişmesidir. Devlet gelirlerinden pay alabilme kavgasıdır. Bu nedenle bu çekişmeler ve bu çekişmelerin yol açtığı ayaklanmalar Devlet'te bir nitelik değişikliği gerçekleştiren bir devrim özelliği kazanamamışlardır. Elle tutulur tek sonuçları, Devlet görevlerinde yapılan yeni atamalar olmuştur. Yine bu nedenle Osmanlı'da ayaklanma bölge-

si, Devlet ile ortaklık davası olan Anadolu'dur. Ve ayaklanmalara katılanlar hıristiyan azınlıklar değil müslüman Türklerdir.

Osmanlı'nın Açmazı

Osmanlı İmparatorluğu, kendi Devlet anlayışı ya da başka türlü söylersek güttüğü dünya siyaseti sonucu Doğu'da düzenin savunulması görevini yüklenmiştir. Doğu düzeni, Doğu üretimi önce Batı'ya karşı savunulmayı gerektirir. Osmanlı Doğu'dan Batı soygununun engellenmesi ile Doğu'da görülecek bolluk ve refaha katkısı oranında bir haraç-vergi almıştır. Savunma görevlerinin sağladığı bu gelir, İmparatorlukta yine savunma işleri için harcanmıştır. Osmanlı, Batı soygununa engel olmak görevine bu göreve çok gönüllü bulunmasına karşılık askerî-stratejik konumu aracılığıyla sahip çıkabilmiştir. Çok geniş ve bereketli alanların egemenliği altında bulunmasına karşılık Osmanlı'nın Anadolu'yu ve Balkanları yurt edinmiş olması boşuna değildir. Osmanlı, Doğu-Batı ilişkilerinin denetlenmediği bölgeleri kendisine yurt olarak seçmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun Doğu-Batı ilişkileri üzerinde kurmuş olduğu bu denetim önünde Batı, soygununu sürdürebilmek amacıyla (soygunculuk, Batı'nın özünde vardır) yeni ticaret yolları bulacaktır. Tarihten öğrendiğimiz, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş döneminin 1453 yılında tamamlandığıdır. Christophe Colombe ise, çok kısa bir süre sonra, 1492'de Amerika kıtasına ulaşmıştır. Batı'nın çok kısa bir süre içinde Osmanlı siyasetine karşılık verebilmek imkânlarını bulabilmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyıla kadar direnebilmiştir. Osmanlı, Batı önünde en azında İslâm aleminin savunulmasını başarı ile sürdürmüştür. Osmanlı tahtında dünya padişahlarının giderek yerlerini İslâm halifelerine bırakmaları, bir rastlantı ya da bazılarının sandıkları gibi Osmanlı yobazlığının bir ürünü değildir.

Batı'nın dış ilişkilerini dünya egemenliğine dönüştürebilmesi ile durum da değişecektir. İslâm dünyası, başka deyişle Yakın-Doğu bu yeni ilişkiler içinde gerilemeye başlayacaktır. Unutmamalı. Zenginlik de, bir ilişkiler sistemi ve bu ilişkilerin ifadesinden başka bir şey değildir. Sistemin denetimi ile birlikte zenginliğin de el değiştirmesi kaçınılmazdır.

Bu gelişmeler önünde Osmanlı'nın durumunu kısaca özetleyelim. Osmanlı İmparatorluğu, muazzam bir örgüt olarak hâlâ varlığını sürdürmektedir. Ancak bu örgüt, artık boşa dönmeye başlamıştır. Tarihi görevini yerine getirememektedir. Giderek yoksullaşmaya başlayan Doğu da, bu örgüte gerçek ücretini ödeyememektedir. Gerek Osmanlı ve gerek geleneksel Doğu için yeni bir siyaset de mümkün değildir. Yeni düzen kendi alanları dışında ve denetimlerinden uzak gerçekleşmiştir. Yeni gelişmeler üzerinde etkili olunamamaktadır. Yeni bir siyaset söz konusu olabilse idi Osmanlı kolayca aşılmış olurdu. Osmanlı'nın sürekliliğini Doğu'da geleneklere ve eskiye olan bağlılıkla açıklamak, elbet ciddiyetten uzak olur.

Osmanlı'nın gerileyişini askerî başarısızlıkları ile açıklamak yine aynı biçimde yanlıştır. İkinci Viyana Kuşatmasındaki başarısızlık (1683), Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Duraklama Döneminin başlangıcı sayılmaktadır. Fakat Viyana'yı ilk ele geçirme girişimleri ve sonunda kuşatmanın bırakılması Muhteşem Süleyman'ın saltanat yıllarına (1529), başka deyişle Osmanlı İmparatorluğunun en güçlü olduğu yıllara rastlamaktadır. Özellikle birinci girişimde kuşatmanın bırakılmış olması, Osmanlı'nın askerî güçsüzlüğü ile açıklanamaz. Bir an için Osmanlıların kuşatmayı sürdürdüklerini ve Viyana'yı ele geçirdiklerini düşünelim. Batı'nın geliştirdiği yeni ilişkiler Viyana'dan yönetilmiyordu. Bu durumda Viyana'yı ele geçirmek yetmiyordu. Sonra Paris'i ve daha sonra da Londra'yı ele geçirmek gerekiyordu.

Osmanlı'da amaç, Batı'yı ele geçirmek değil Doğu-Batı ilişkilerini denetleyebilmektir. Viyana kapıları önünde Osmanlı'nın karşısına çıkan seçenek, Batı'yı ele geçirmektir. Fakat Osmanlı, Batı'yı ele geçirdiği zaman Doğu'yu kime ve neye karşı koruyacaktır? Böylece tarihi görevini yitiren Osmanlı İmparatorluğu yıkılmaya mahkûm olacaktır. Muhteşem Süleyman Viyana kapılarından bu nedenle geriye dönmüştür.

Osmanlı'nın açmazı burada yatmaktadır. XIX. yüzyıla böylece gelinmiştir. Ve XIX. yüzyıl, Batı'nın dünya egemenliğini eline geçirdiği dönemdir. Batı'nın dünya egemenliğini eline geçirmesi, bir yerde Osmanlılığın sonudur. Ancak koca Osmanlı İmparatorluğu, varlığını bir yüzyıl daha sürdürecektir ve yıkılışı bir dünya savaşı sonunda olacaktır.

Osmanlı'da Batılaşma

Batı, XIX. yüzyılda dünya egemenliğini eline geçirmiş bulunmaktadır. Batı milletleri arasındaki çekişme, artık Batı'da bulunan bu dünya egemenliğini kendi ellerine geçirebilme çekişmesidir. Batı şimdiye kadar kendi içinde çeşitli nedenlerden kaynaklanan bütün çekişmelere karşılık Osmanlı İmparatorluğunun önüne tek bir «gâvur milleti» ve Haçlı ordusu olarak çıkarken, durum, XIX. yüzyılda değişmiştir.

Fransız 1789 İhtilâlini de bu açıdan yeniden değerlendirmemiz gerekmektedir. Orta Çağ ve ona bağlı olarak feodalizm, yüzyıllar önce Batı'da sona ermiştir. Oysa Fransız İhtilâlinin tarihi 1789'dur. XIX. yüzyılın başı da diyebiliriz buna. Fransız İhtilâli ile Batı, feodal kalıntılarının tasfiyesi kadar ya da ondan daha önce dünya egemenliği elinde tutma çekişmesini başlatmaktadır. Bu nedenle de Fransız İhtilâlinin öbür Batı ülkelerinin burjuva devrimlerinden ayrı bir yeri ve anlamı vardır.

Edinilen ilk izlenim, sanki başka ülkelerde feodalizmden kapitalizme geçiş her hangi bir devrimi gerektirmemiştir. Yalnızca Fransız İhtilâlinden söz edilmektedir. Ve yine söz konusu nedenler yüzünden Fransız, İhtilâli, bütün burjuva ulusal özelliklerine karşılık evrenselleşektir*.

Fransız İhtilâli, Fransa'nın giderek güçlenmesi sonunda patlaması sonucudur. Fransa, Batı'da dünya egemenliğinin paylaşılması konusundan kurulu düzeni zorlayacak ve bu zorlamalar sırasında söz konusu egemenliğe yeni boyutlar kazandıracaktır. Napoléon ile kısa sürede Fransız İhtilâli Fransa'nın bir iç sorunu olmaktan çıkıp bütün Batı'yı ilgilendirir bir konu olmuştur. Fransız İhtilâlinin gerçek ürünü ve kahramanı Robespierre değil, Napoléon Bonaparte'dır.

Napoléon, İngiltere'nin açık denizlerdeki tartışmasız üstünlüğü önünde dünya egemenliği ilişkilerini, yeniden Yakın-Doğu merkez

* Gariptir. Sosyalist devrimler, bütün evrensel niteliklerine karşılık millileşmektedirler. Millî burjuva devrimleri «İnsan Hakları Evrensel Duyurusu» ile sonuçlanırken evrensel sosyalist devrimleri ise «tek ülkede sosyalizm» benzeri kuramlarla sonuçlanmaktadır.

olacak biçimde, ele almıştır. Napoléon'un bir ara Osmanlı ordusunda subay olarak görev almak istemesi onun serüven tutkusuyula açıklanamaz. Ve Mısır ve Rusya seferleri ile kıta Avrupasının İngiliz ticaretine kapatılması birer raslantı ürünü değildir.

Fransız İhtilâli ile Batı, Osmanlı İmparatorluğu önünde ilk kez parçalanmış olarak çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunda Batıcılığa girişimlerinin Fransız İhtilâli sırasına, III. Selim'in saltanat yıllarına rastlaması boşuna değildir. Batı'nın bu bölünmesi sonunda Osmanlı, Doğu'da artık yeterince değerlendiremediği hizmetlerini taraflardan birisine sunabilmek ve böylece yeniden yeni bir dünya siyaseti oluşturabilmek imkânlarına kavuşabilmiştir. Bu nedenle biz, Osmanlı'da Batıcılığadan söz ediyoruz. Batılılaşma demiyoruz. Toplumun yapısını Batı toplumları örneğinde yeniden düzenleme, Osmanlı'da söz konusu olmamıştır. Osmanlı'da çaba, Batı'nın kendi arasında boğuşmasından yararlanarak boşa dönmeye başlamış muazzam örgütün hizmetlerini gereği gibi değerlendirebilmek çabasıdır. Bu yüzden Batı'yı «gâvur milleti» olarak bir sayan Osmanlı, Batıcılığa çabalarından sonra ayrı milletler olarak görmeye başlamıştır.

Batıcılığa girişimlerimizin ilk açık örneği Kırım Savaşıdır. Kırım Savaşı ile Osmanlı ordusu, Batılı Devletler orduları yanında bir başka Batı Devletine karşı savaşmaya başlamıştır.

Kırım Örneğinde Çekişme : Yeni Siyaset - Yeni Kadrolar

Osmanlı'da toplumu, Batı toplumu örneğine uygun yeniden düzenleme tasası söz konusu değildir. Bütün çaba Devlet'i Batıcılıştırma konusunda yoğunlaştırılmıştır*. Söz konusu Batı ile işbirliği fırsatlarına Devlet'in hazır olmasıdır. Bu nedenle Batıcılığa çabaları toplumun çeşitli kesimlerinden önce Devlet'ten gelmiştir. Ve yine aynı nedenle çabaların yalnızca yasama girişimleriyle sürdürülmesi şaşırtıcı değildir.

Batıcılığa çabaları, her şeyden önce Batı içinde işbirliği yapılabilecek bir Devlet aramaktır. Bu yüzden Osmanlı, «gâvur mille-

* Toplumun Devlet'ten kopukluğu, uzun süre toplumun bu çaba dışında bırakılmasına yol açmıştır.

ti»ni ayrı milletler olarak görmeye başlamıştır artık. Önce yeni dünya egemenlik ilişkilerinden hoşnut olmayan, Batı içinde yeni bir yer edinebilmek için eski Doğu-Batı ilişki merkezlerine dayanmayı düşünen Devletlere yanaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Napoléon'un Doğu siyaseti sonucu önce Fransa'nın, Berlin-Bağdat demiryolu tasarısından sonra Almanya'nın yanındadır.

Osmanlı İmparatorluğunda bu yeni gelişmeler sonunda yeni bir siyaset ve bu siyasete bağlı yeni bir kadro gerekmiştir. Bunun en açık ve bilinen örneği Yeniçerilerin, en önemli kapıkulu ocağının, bire kadar kırdırılması olayıdır. Yeniçeri kırımından sonra Devlet'in yeni siyasetine karşılık verecek yeni bir ordu kurulmuştur. Yeni siyasete uygun yeni kadrolar oluşturulması olayına Devlet yönetiminin bütün kesimlerinde tanık olunmuştur. Devlet kadrolarındaki bu yenileşme olayı, Osmanlı'da kapı önündeki çekişmeyi daha da kızıştırmış, bu çekişmeye yeni boyutlar kazandırmıştır. Kapı dışında kalmış olanlar, Devlet'in eski siyasetinden vaz geçmesinden yararlanarak kapıda görevlileri eski siyasete hizmetle suçlayacaklar, yerlerini kendilerine bırakmaları gerektiği görüşünü savunacaklardır. Elbet kapıda görevliler de, tepki göstermekten geri durmamışlar, kapı dışında olanları «Devlet düşmanlığı» ile suçlamışlardır.

Bu çekişme içinde Alman ya da Fransız yanlısı bir siyasetin Osmanlı çıkarlarına daha uygun düşeceği konusunda Devlet'in tutumunun değişmesiyle kadrolar gidip gelmiştir. Ve bu arada kapı önünde bu kavgada bütün sorun, bazı kişilerin Devlet yönetiminde bazı yerlere yükselebilmesi ve adamlarını Devlet kapısına yerleştirebilmesidir. Eski Osmanlı kapıkulları kavgası, temelde önemli bir değişiklik göstermeden sürmektedir.

Osmanlı'da kapı önündeki eski çekişme sürüp gitmektedir ama yeni boyutlar kazanmıştır. Önce artık seçenekler birden çoktur. Batıcılığa genel siyaseti içinde Fransız yanlısı olunabileceği gibi Alman yanlısı da olunabilmektedir. Şimdi çekişme, yalnızca kapıda yer tutabilmişlerle kapı dışında kalmış olanlar arasında değildir. Bir Batılı Devlet yanlıları öbür bir Batılı Devlet yanlılarıyla da çekişmektedirler. Ve ayrıca Devlet görevleri adaylarında işe yararlılıklarını yalnızca Osmanlı Devletine değil bir Batılı Devlete de kanıtlamak zorunluğu ve telâşi başlamıştır.

Böylece işe yararlılıklarını Batı'nın uzak ülkelerine kadar duyurmak zorunda olan Devlet görevleri isteklileri geniş bir yayın ve propaganda faaliyetlerine girişecekler ve Devlet'in, daha doğrusu Devlet görevlilerini ellerinde tutanların tepkilerine karşı Batı'ya ve Batı kurum ve kavramlarına sığınacaklardır. Belli başlı Avrupa başkentleri Devletinde görev alamamış Türk aydınlarının sığınma yeri olmuştur. Bu aydınlarımız Devlet kapısında yer edinebilme kavgalarını sürdürürebilmek imkânlarını Osmanlı Devletinden «hürriyet» adına istemektedirler.

XIX. yüzyılda Batı Devletlerinin dünya egemenliğinin getirdiği üstünlüklerden alacakları pay konusundaki kavgaları henüz sonuçlanmamıştı. Bu belirsizlik eski Doğu-Batı ilişki merkezlerini elinde tutan Osmanlı İmparatorluğunun önemini arttırmıştır. Hiç bir Batılı Devlet, Osmanlı İmparatorluğundan vaz geçememektedir. Çekişmede kendilerine söz hakkının verilmesini istemektedirler. Başka Devlet yanlılarının Osmanlı yönetimini ele geçirdikleri zaman kendilerine karşı çıkabilecekleri bir meclise gerek görmektedirler. Bu nedenle de «meşrutiyet» gündeme getirilecektir.

Sosyoloji yurdumuza bu koşullar altında girmiştir. Ve kısa süre içinde kapı önündeki çekişmede yerini almıştır. Sosyolojinin yurdumuzdaki konuları bir bakıma belirlenmiştir artık, Türkiye'de sosyoloji bir yanda «meşrutiyet» gibi Batı kurumlarının, öte yanda ise «hürriyet» gibi Batı kavramlarının savunulmasını yüklenmiştir.

C. — ANA ÇİZGİLERİ İLE TÜRK SOSYOLOJİSİ

Eski Türk düşüncesi geleneğinin Türk sosyolojisinin günümüze kadar süren belli başlı eğilimlerini açıklamamıza izin verdiği gibi Türkiye'nin sosyolojinin yurdumuza geliş yıllarında içinde bulunduğu koşullar da Türk sosyolojisinin gelişmesinde etkili olacaktır. Yurdumuzda sosyolojinin belli başlı konularının belirlenmesinde bu koşulların önemli katkısı bulunmuştur.

Sözü konusu ana eğilimleri ve belli başlı konuları ile sosyoloji, kendisini Türkiye'de Batı seçiminin savunulmasına adanmıştır. Yapılan Batı seçimi, sosyolojimiz için bir sorun değildir. Batı seçimi, tartışma konusu bile yapılmamaktadır. Devlet yönetiminde

Batı'ya yönelme, toplumumuzun ya da İmparatorluğumuzun doğal gelişmesinin kaçınılmaz bir sonucu sayılmaktadır. Tartışma konusu, Devlet yapımızın yapılan Batı seçimine uydurulması ile sınırlandırılmıştır.

Türkiye'de sosyoloji; kaçınılmaz sayılan Batı seçimini tartışma konusu yapmamış, bu seçimin bizler için kaçınılmaz bir olay olduğunu ve toplumumuzun doğal gelişmesinin bir ürünü olduğunu kanıtlamaya çalışmakla yetinmiştir. Bu tutumunun sonucunda da Batı Devlet ideoloji ve yapısını bizlere tanıtmak görevini kendisine yakıştırmıştır. Tartışma üstü ve kaçınılmaz sayılan ilkeleri yurdumuzda tanıtmak inancında olan sosyoloji, bu çok bilimsel görüntüsüne karşılık çok kısa süre içinde günlük siyasî çekişme içine sürüklenmiştir. İlk iki önemli sosyoloğumuz Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp sosyoloji alanında savundukları değişik sosyoloji anlayışları nedeniyle tartışmaktadırlar ama gerçekte söz konusu olan İttihat ve Terakki ile karşıtları arasındaki çekişmeden başka bir şey değildir.

Doğu'da toplum yönetim sorunlarının bir Devlet işi olması, Türkiye'de Batıcılışma akımının başlangıçta ve genellikle Devlet yapı ve kadrolarının Batı örneklerine uygun biçimde yenileşmesi olarak anlaşılması ve Devlet işleri ile siyasetin yakın ilgisi sonunda Türk sosyolojisi daha ilk günlerinden kendisini siyasetin günlük çekişmeleri içinde bulmuştur.

Bazı Gelişmeler

Günlük siyaset ile sosyolojimizin bu yakın ilişkisi, Türkiye'de XIX. yüzyılda günlük yaşamda görülen bazı değişiklikler konusunda kısaca da olsa durmamızı gerektirmektedir. Ve yine aynı nedenler, bizi Türk sosyolojisini ayrı bölümler olarak ayrıntıları ile ele almadan önce çeşitli olaylarla bağlantısının daha iyi anlaşılabilmesi için Türk sosyolojisini ana çizgileriyle genel olarak belirlemeye çalışmaya itecektir.

Osmanlı İmparatorluğu, varlığını ve dünya tarihi içindeki önemini Doğu alemindeki yerine borçludur. XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı, bazı sorunlarla karşı karşıyadır ve bu sorunları Batı yanlısı bir siyasetle aşmak yollarını araştırmaktadır. Fakat Batı seçi-

minden hemen kesin sonuçlar alınmamıştır. Alınmaya kadar da Osmanlı Devletinin Doğu ile bağlarını onarılmaz bir biçimde koparmaya istekli değildir. Üstelik Batı dünyası için öneminin Doğu'daki yerinden ileri geldiğini de çok iyi bilmektedir. Ayrıca daha önce de değindiğimiz gibi Batılaşma, bir Devlet işi ve bir Devlet siyasetidir. Bu nedenle Devlet gelirlerini ya da ayrıcalıklarını bütün toplumla paylaşmamak için Batılaşma belli çevrelerin tekelinde bırakılacaktır. Batı yaşamı, Batı düşüncesi Devlet görevlilerin yaşam ve düşünce biçimi olarak sınırlanmıştır. Bu sınırlama, yurdumuzda Hilmi Ziya Ülken'in de «Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri»⁹ adlı yazısında sözünü ettiği ikiliğe yol açmıştır :

«...garp hayat tarzının eski âdetlerimiz arasınca yavaş yavaş nüfuzla başlaması devirdeki dualizmin bu sahaya da hakim olduğunu gösterir»¹⁰ Tanzimatı takip eden tefekkür ya tamamiyle kendi mahitine kapılmasına kapamış bir garp hayranıdır. Yahud ömür içinde iki şahsiyet yaşar; Bir tarafın da içine kapanmış ve kaybetmiş şark, ötede muhtevassız ve realiteyle bağları zayıflamış garp»¹¹.

«Ruhta islâm ve şarkta, şekilde garpla olmak isteyen Tanzimat Zihniyeti», «itikat ve tefekkür itibarıyla şarkta bağla kalınmak, felsefat teknik hayat vasıtalarına garpten almak»¹² ikiliğine yol açmıştır. Bu ikiliğin gerçek kaynağı, yukarıda değindiğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğunun Doğu alemindeki yerinden yararlanıp Batı için önem kazanmasından ileri gelmektedir. Yoksa düşüncede Doğulu kalıp tekniği Batı'dan almaktan değil. Ülken de bunu doğrulamaktadır. «..garple temas ve garpten nakiller yapmak hadisesinin Tanzimat ile alakası yoktur»¹³ «Tanzimat devrinde daha ziyade askerlik, riya-ziyat etrafında devlet ve ordu için zarurî eserler tercüme edilmiştir»¹⁴. Ayrıca «şarktan en çok tercüme yapılan ve mühim eserlerin nakledildiği devir garp tesirlerinin gittikçe kuvvetlendiği ve büyüdüğü bu 19. uncu asırdır»¹⁵.

Giderek bu ikilik, Osmanlı İmparatorluğunun geleceğinin hangi seçimde olacağı tartışması ile de birleşince çok daha geniş boyutlara ulaşmıştır. Yönetici, Devlet kulu ile toplum arasındaki yabancılaşma, Doğu ile Batı seçimini savunan yöneticiler arasındaki çekişmede de yararlanılmaya başlamıştır. Bir yanda Doğu yandaşları toplum-yönetici yabancılaşma kendi çıkarlarına uygun kullanmak isterlerken öte yanda Batı yandaşları seçimlerini geniş halk kitleleri-

nin ulaşamayacakları ileri bir uygarlık düzeyi olarak tanıtacaklar ve buradan Hilmi Ziya Ülken'in öne sürdüğü gibi «Kültür ve Uygarlık» ayrımı¹⁶ değil «Halka Doğru» kuramı geliştirilecektir.

Fransa'da Türkler ve Fransız Sosyolojisi

Yurdumuzda Batıcılışma akımının başlangıcında Fransız etkisinden söz etmiştik. Fransa, güçlenmesi sonunda yeryüzünde kurulu dengeyi tartışma konusu yapmış ve çeşitli imkânları zorlamıştır. Yeni kurulu dengeden hoşnut olmayan Osmanlı İmparatorluğu, bu çabaları içinde Fransa'ya bir yakınlık duymuş ve bu yakınlık sonucu Batıcılışma girişimleriyle sorunlarına bir çözüm bulabileceğine inanmıştır. Fakat Fransa, 1789 İhtilâlinde sonra Napoléon önderliğinde girmiş olduğu serüvenden yenik çıkmıştır. Denge değişikliğinde etkili olamamıştır ama düzene karşı çıkmamanın yollarını araştırmaktan da geri durmayacaktır. Fransa'nın bu başarısızlığı Osmanlı İmparatorluğunda yönetim başında bulunan kadroların ilgisini kendisinden uzak tutarken Fransa'nın yeni bir denge arayışından vaz geçmeyişi Batı yanlısı, ancak yönetim işlerinden uzak kalmış Osmanlı muhaliflerini kendisine çekmiştir.

Belli başlı Osmanlı muhalifleri, Fransa'ya, Paris'e yerleşmişler ve çalışmalarında Fransız sosyolojisinin geliştirdiği yeni görüşlerden büyük destek bulmuşlardır. Osmanlı muhalifler ile Fransız sosyolojisi arasındaki bu yakınlaşmanın ilk örneği Ahmet Rıza'dır¹⁷. Ve günümüzde şaşkınlığa neden olmaktadır. Ahmet Rıza, «*pozitivist cemiyetlerle münaasebeti devam ettirmiştir*»¹⁸. Ancak «*Comte'un sosyolojisiyle nazarı alâkası oldukça gayri vazıhtır*»¹⁹.*

Fransız sosyolojisinin yurdumuzdaki ilişkisi, her şeyden önce Paris'te yaşayan Türk aydınlarının Fransız sosyologlarıyla kurdukları kişisel dostluklarla açıklanmaktadır. Fakat Ahmet Rıza dışında

* Ahmet Rıza Bey üzerinde Auguste Comte'un etkisi sosyoloji tarihimizde sık sık tartışma konusu olmuştur. Aralarında doğrudan bir ilişki kurulması da gerçekten güçtür. Bu ilişki, ancak Osmanlı muhaliflerinin Fransa ile olan ilişkileriyle bir açıklamaya kavuşabilir. Ahmet Rıza, İttihat ve Terakki'nin kurucularındandır. Ve partinin adının Ahmet Rıza'nın pozitivistlere yakınlığı dolayısıyla Auguste Comte'un «*Ordre et Progrès*» ilkesinden esinlendiği söylenmektedir.

bu aydınlarımız tanıştıkları Fransız sosyologlarının düşüncelerini yurdumuza geniş bir biçimde aktarmaktan geri durmamışlar ve böylece Türkiye'de sosyolojini öncüleri arasında yer almışlardır. Bu kişilerin başında Prens Sabahattin gelmektedir. «*Prens Sabahattin Pariste iken Demolins ve Descamps'le tanışmış*»²⁰ ve Paris'te yayınladığı «*Teralcki'de ilk nüshadan itibaren «science sociale»ci temayülü tercüme ve tetkikleriyle benimsemiştir*»²¹. Adı geçen dergide Prens Sabahattin, Le Play ve Edmond Demolins'in görüşlerini savunmuştur²². «*Abdullah Cevdet ile Le Bon'la Pariste dost olmuştur*»²³. Yurdumuzda «*Gustave Le Bon'un eserlerini tanıtan*»²⁴ ve sosyal psikolojiyle ilgili çalışmalarını Türkçeye çeviren Abdullah Cevdet olmuştur²⁵. Gustave Le Bon'un sosyal psikolog olması nedeniyle adının sosyologlar arasında anılmaması yüzünden sosyoloji tarihimizde Abdullah Cevdet üzerinde durulmaz olmuştur. Fakat Abdullah Cevdet'in Batı düşüncesinin yurdumuzda tanınmasında katkısı büyük olmuştur.

Yurdumuzda İlk Sosyoloji Çalışmaları

«*Paris'te bulunan Osmanlı siyasî mültecilerinin gayretleri*»²⁶ yanında yurdumuzda da «*19uncu asrın son senelerinde hukuk, iktisat gibi içtimai ilimlere ait mesai*»²⁷ yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu arada «*Ahmet Vefik Paşa'nın «Hikmet-i Tarih» (1863) i»nde*»²⁸, «*Hayrullah'ta görülen temayüller*»²⁹ den ve «*Montesquieu ve diğer bazı zevattan yapılan tercüme ve iktibashlar*»³⁰ dan söz edilmektedir. «*Aynı yıllarda sosyolojinin ilim hayatımızdaki ilk tezahürleri*»³¹ de görülmektedir. «*Comte'un felsefesini bize ilk tanıtan Salih Zeki*»³² olmuştur. 1896'da Rıza Tevfik, «*Maarif*», dergisinde Spencer sosyolojisi üzerine yazmaya başlamış ve 1900'de «*Servet-i Fünun*»da Ahmet Şuayip'in yazıları ve Ahmet Tahsin'in Worms'dan çevirileri çıkmıştır³³.

Durkheim önemli yapıtlarını 1897-1912 yılları arasında yayınlarken 1908'de Ahmet Şuayip Fransız sosyolojisinden söz edecek ve 1911'de Mustafa Suphi Fransız sosyolojisini tanıtan bir kitap yayınlayacaktır. Durkheimden ilk kez Ahmet Şuayip'in «*Servet-i Fünun*» dergisinde çıkan bir yazısında söz edilmiştir. Ancak Ahmet Şuayip Spencer, Worms ve Espinas'ın biyolojik sosyoloji okuluna

daha yatkındı. Şuayip'in yandaşları Sati, Rıza Tefvik, Bedî Nuri, Mustafa Suphi de yazılarında eleştirmeden, konuyu eşmeden yazılarında Durkheim'dan söz etmişlerdir. Durkheim'ın düşüncelerinin yurdumuzda ilk önemli savunucusu ise Ziya Gökalp olmuştur³⁴.

İlk ağızda böylece özellikle Fransa aracılığıyla Batı sosyolojisinden esinlenen belli başlı üç sosyoloji akımı yurdumuzda göze çarpmaktadır. Bunlar Le Play etkisiyle «science sociale» akımı, Spencer etkisiyle organist sosyoloji ve Durkheim'cı akımdır.

Ahmet Şuayip, Bedî Nuri ve Sâti Bey'in çabaları ile ve «Spencer'den yapılan çevirilerin etkisiyle organist eğilim kendisini duyurmuştur. Bu eğilimin örnekleri arasında Suphi Etem'in «Sosyoloji» (1911) ve Etem Necdet'in «Tekamül ve Kanunları» (1913) adlı kitaplarından söz edilmektedir³⁵.

Le Play etkisi Demolins'ten yapılan çevirilerle yurdumuzda yaygınlaşmıştır. Fuad ve Naci 1910'da «Anglo-Saksonların Esbabı Faikiyeti Nedir?», aynı yıl I.M.N. «Mevkii İktidar» ve 1913'de Ahmet Sanih «Yollar» adlı kitapları çevirmişlerdir. Söz konusu yıllarda çeşitli dergilerde Ahmet Sanih, Rüşdü İbrahim ve Mehmet Ali'nin yapmış oldukları çeviriler de aynı etki çerçevesinde sayılmaktadır. Mütareke yıllarında ise «science sociale»ciler, Mehmet Ali Şevki'nin çıkardığı «Meslek-i İctimai Mecmuası» etrafında birleşmiş ve «Meslek-i İctimai Cemiyet-i İlmiyesi»ni kurmuşlardır. Söz konusu dergi ancak 6 sayı çıkabilmiştir. Bu arada Prens Sabahattin'e «fahri iktisadiyat profesörlüğü ünvanı»nın verilmesi söz konusu olmuştur. Fakat 1924'den sonra bu akım etkisini yitirmeye başlayacaktır³⁶.

Durkheim'cı akım ise Ziya Gökalp'ın kişiliği ve İttihat ve Terakki içindeki yeri dolayısıyla giderek güçlenmiştir. İttihatçı Hüseyin Cahid'in «Din Hayatının İptidai Şekilleri» (1923) ve «Ahlâk Terbiyesi» (1923) ile Hukuk-u Esasiye Profesörü Mithat'ın «İctimai Taksim-i Amel» (1924) çevirileri bu etkinin bilinen ilk ürünleri olmuştur³⁷.

Ek olarak «Refik Nevzat ve «İştirak» mecmuası etrafında toplananlarla ve bazı tercümelemlerle Marksist temayül»³⁸ yurdumuzda görülmeye başlanmıştır. Sosyalizmle ilgili ilk önemli yayınlar, Muhiddin'in Engels'ten «Cemiyetin Asılları» (1934) ve Haydar Rıfat'ın

Engels'ten «Hayalî Sosyalizm, İlmî Sosyalizm» (1925) ve Borhand'dan «Tarihî Maddecilik» (1935) çevirileri olmuştur³⁹. Hilmi Ziya Ülken, bu arada marksizm ile sosyolojinin ilgisinin yurdumuzda başlamasının ve bir marksist sosyolojinin görülmesinin Amerikan etkisiyle birlikte olduğunu öne sürecektir⁴⁰.

Üniversitelerimizde Sosyoloji

Başlangıçta yurdumuzda sosyolojinin gösterdiği bu canlılığa ve dünya sosyoloji akımlarını çok yakından izlemesine karşılık sürekliliğini Üniversite eğitiminde yer bulabilmesi sağlamıştır. Sosyolojinin Türkiye'de günlük siyaset ile olan yakın ilişkisi kendisine büyük bir canlılık kazandırmıştır ama günlük siyasette sık görülen değişiklikler sosyolojinin etkilerinin kısa ömürlü olmalarına da yol açmıştır.

Özellikle Cumhuriyet döneminden sonra yurdumuzda yapılmış seçimlerin tartışma konusu edilmekten çıkarılmaları sonucu Türk aydınlarının Batı sosyolojisinden yapacakları aktarmalarıyla yol göstericilik görevine sıvanmaları imkânları ortadan kalkmıştır. Sonuçta da Türk sosyolojisine gerçekleşmiş bu seçimlerin yurdumuzda anlaşılmasına, öğrenilmesine yardımcı olmaktan başka yapacak önemli bir iş kalmamıştır. Sosyoloji, Türkiye'de tartışmadan uzak, ancak bilinmesi gerekli bir öğreti durumuna düşünce Üniversitelerde bir ders olarak yer bulabilmiş olmaktan büyük yarar görmüştür. Varlığını günümüze kadar sürdürebilmesini büyük ölçüde Üniversitelerimizde ders olarak okutulmasına borçludur. Türkiye'de sosyologlar çevresi Üniversite öğretim üyeleri ve yardımcılarıyla sınırlıdır. Bunlara belki lise öğretmenlerini de katabiliriz. Ancak lise öğretmenleri, sosyoloji mezunu olsalar bile «felsefe öğretmeni» ünvanını taşımaktadırlar. Sosyoloji yayınları ve araştırmaları da büyük ölçüde Üniversitelerimizle sınırlı kalmaktadır. Yayınların kitapların büyük bölümü Üniversite ya da lise ders kitaplarıdır. Araştırmaların büyük çoğunluğunu ise, Üniversite öğretim üyeleri ve yardımcılarının yükselmeleri için hazırlamak zorunda buldukları tezler oluşturmaktadır.

1912'de Emrullah Efendinin Üniversiteyi yeniden düzenlemesi üzerine ilk sosyoloji dersleri Ahmet Şuayip tarafından verilmeye

başlanacak⁴¹ ve sosyoloji sürekliliğini borçlu olduğu Üniversiteye böylece girecektir. «1913 tarihli Darülfünun nizamnamesinde Edebiyat Fakültesi derslerine bir «İlmi İctima» dersinin ilâvesi»⁴² ile sosyoloji Üniversitede edindiği yerini sağlamlaştıracaktır. Üniversitede sosyolojinin güçlenmesi, hiç kuşkusuz Ziya Gökalp'ın ders vermeye başlamasıyla önemli bir ilerleme gösterecektir. 1914'de Ahmet Şuayip'in ölümü üzerine Üniversitede sosyoloji dersleri Ziya Gökalp tarafından kendi yönetiminde sürdürülmüştür⁴³. Ziya Gökalp, Üniversitede 1913'de «İlm-i İctima», 1916-17'de din, 1917-18'de hukuk ve 1918'de eğitim sosyolojisi üzerine dersler verecektir⁴⁴. Ve yine «Amelî İctimaiyat», «Ziya Gökalp'ın İstanbul Darülfünununda 1918 senesinde serbest derslerde vermiş olduğu bu dersler not halinde olup, Enver Behnan Şapolyo'nun şahsî kütüphanesinde mevcuttur»⁴⁵.

Üniversitemizde Ziya Gökalp'ın etkisi ve onun sözcülüğünü yaptığı Durkheim'cilik, sosyoloji dersleri ile de sınırlı kalmamıştır. Söz konusu görüşler, «Ziya Gökalp başta olmak üzere Edebiyat Tarihi müderrisi Fuad Köprülü'nün, İktisat müderrisi muavini Kohen'in, Terbiye müderrisi İsmail Hakka'nın, İlmi İctima müderrisi muavini Necmettin Sadık'ın iştirakile Darülfünun tedrisatına ve muhitine pek çabuk yerleşmiş»tir⁴⁶. Gökalp, «M. Şekip, M. İzzet, F. Köprülü, H. Sabit, N. Sadak gibi şahsiyetleri himayesi»⁴⁷ altına almış ve bu kişiler, özellikle başta Fuad Köprülü olmak üzere ileride Türk düşüncesinin önemli adları arasında yer almışlardır. Ziya Gökalp, yine «Darülfünun'da bir «İctimaiyat Darülmesai» kurmuş ve «Darülmesai'nin organı olarak yalnız 6 nüsha çıkabilen «İctimaiyat Mecmuası»nda şüphesiz Durkheim'cilik tamamen hâkim»⁴⁸ olmuştur.

Birinci Dünya Savaşından İttihat ve Terakki siyaseti yenik çıkmıştır. Bu yenilgi sonucu Gökalp Üniversiteden uzaklaştırılmıştır. «1919'da Darülfünun «İctimaiyat» kürsüsüne Necmettin Sadık geçer»⁴⁹. «Buna rağmen Durkheim'cilik nisbî bir sükût devresine girer»⁵⁰. Gökalp'ın 1919'da Malta'ya sürülmesinden sonra Üniversitede yerine N. Sadak, Simmel aracılığıyla Alman sosyolojisiyle yurdumuzda ilk ilişki kuran Orhan Sadettin ve 1933 Üniversite reformuna kadar ders vermeyi sürdüren İ. H. Baltacıoğlu geçmişlerdir⁵¹.

Mütarekeyi «müteakip senelerde İctimaiyat dersi yeni kurulan İlahiyat Fakültesinde Edebiyat Fakültesiyle müştereken okutulmak

üzere ve liselerde kabul edildi»⁵². Ahlâk Profesörü Mehmet İzzet, «Necmettin Sadık'tan sonra 1926-1928 arasında Edebiyat ve İlahiyat Fakültesinde müştereken okutulmakta olan içtimaiyat derslerini deruhte etmiştir»⁵³. Mehmet İzzet, düşünce tarihimizde önce «Milliyet Nazariyeleri ve Millî Hayat» adlı çalışması ile tanınmıştır. 1924 yılında Hesse ve Gleyse'den çevirdiği «Terbiye ve Ahlâka Müteallik İçtimaiyat Dersleri»ni yayınlamıştır. Necmettin Sadık'ın Bonafus ile birlikte hazırladıkları «İçtimaiyat», 1927'de basılmıştır. Aynı yıl Mehmet İzzet'in kendi imzasıyla yayınladığı «Yeni İçtimaiyat Dersleri» çıkmıştır⁵⁴.

1933'den Sonra Üniversite

1933'de Üniversite reformu ile Üniversitelerde yeni düzenlemelere gidilecektir. Bu arada sosyoloji eğitimi de önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikler önce 1933 yıllarında Türkiye'ye gelmiş Alman profesörler ve Batı'da öğrenim görmüş gençlerin eseri olmuştur. Bu yeni düzenlemeler sonunda Edebiyat Fakültesinde sosyoloji, eski bağımsızlığını ancak yıllar sonra ve Hilmi Ziya Ülken'in olağanüstü kişisel çabası sonucu elde edebilmiştir.

Edebiyat Fakültesinde 1933-37 yılları arasında Hilmi Ziya Ülken «İçtimai Doktrinler Tarihi» ve daha sonra «Umumî Sosyoloji» derslerini okutmuştur. Aynı yıllarda Fakültemizde öğrenimini Strasbourg'ta tamamlamış olan Z. F. Fındıkoğlu çalışmaya başlamıştır. Sonradan başka Fakültelerde almış olduğu görevler nedeniyle Fındıkoğlu, ahlâk kürsüsünde derslerini ancak 1944'e kadar sürdürmüştür. Yine aynı yıllarda Prens Sabahattin'in izleyicilerinden Mehmet Ali Şevki, Edebiyat Fakültesinde öğretim görevlisi olarak çalışmıştır⁵⁵.

1933 Üniversite düzenlemesinden sonra Hukuk ve İktisat Fakültelerinde Prof. G. Kessler'in gözetiminde ilk kez sosyoloji dersleri okutulmaya başlanmıştır. 1937'den bu yana Fındıkoğlu, öncelikle bu iki Fakültede çalışmıştır⁵⁶. Fındıkoğlu, giderek çalışmalarını İktisat Fakültesindeki derslerinde yoğunlaştırmış ve emekliliğine kadar aynı Fakülte'deki «İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü»nün başkanlığını sürdürmüştür.

Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesinde ilk sosyoloji kürsüsü 1938'de kurulmuştur. İlk dersler Maunier'nin etkisinin görül-

düğü Prof. Emin Erişirgil tarafından verilmiştir. Niyazi Berkes ve Behice Boran'ın Üniversiteden uzaklaşmalarına yol açan olaylardan sonra 1948'de kürsü kapanmış ve yalnızca M. Karasan tarafından verilen bir sosyoloji dersi kalmıştır⁶⁷.

D. — TÜRK SOSYOLOJİSİ ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRMELER

Ana çizgileri ile sosyoloji tarihimizi ele aldığımız, önemli temel taşlarını, belli başlı ad ve çalışmaları saptamaya çalıştığımız zaman, daha henüz bu düzeyde bile, bazı sorularla karşı karşıya kaldığımızı görmekteyiz. Başka türlü söylersek Türk sosyolojisinin bu kuşbakışı özeti, sosyoloji tarihimizin ana çizgileriyle açıklamasını bizlere getirmekten uzaktır.

Önce daha genel özetler düzeyinde karşımıza çıkan bu soruları, bazılarının karşılıklarını daha sonra tartışmalarımızın daha genişlediği ve ilerlediği bir sırada ele almak koşuluyla, kısaca belirtelim*.

Geçen bölümümüzde en genel çizgileri ile Türk sosyolojisini ele aldığımız zaman Ahmet Şuayip'in çoğu konuda öncülük etmiş olduğunu gördük. Yine aynı biçimde yurdumuzda sosyoloji alanında bu öncülüğüne karşılık Ahmet Şuayip'e gereken önemin verilmediğini görmekteyiz. Türk sosyolojisi kendisinden söz etmemektedir. Karşımıza çıkan birinci soru, Türk sosyolojisinin Ahmet Şuayip'i bilmezden gelmesinin nedenlerinin neler olabileceğidir.

İkinci bir soru da, Fransız sosyolojisinin Türk sosyolojisi üzerindeki genel ve yaygın etkisidir. Geçen bölümde bu soruya belli bir açıklama getirmeye çalışmıştık. Fransa, 1789 İhtilâli ile dünya üye-

* Sorular, elbet burada üzerinde durduklarımızla sınırlanmamaktadır. Türk sosyolojisi üzerine yapılacak tartışmalar, mutlaka önümüze yeni sorular getirecektir. Aksi durumda konumuz üzerine tartışmak gereksiz olurdu. Tartışmalar sırasında karşımıza çıkan bu sorulara karşılıklar arayacağız. Çalışmalarımızın ana amacı da budur. Ancak çalışmalarımız sırasında bazı sonuçlar çıkarabilmemiz için önce sorunların soru biçimine dönüştürülmesi zorunludur. Bu da yetmez. Ayrıca soruların doğru bir biçimde sorulması gereklidir. Varacağımız sonuçlar yetersiz olabilir. Elde edeceğimiz sonuçlar, bugünkü bilgilerimizle sınırlıdır. Tartışmalar ilerledikçe ve eldeki bilgiler zenginleştiğçe, eğer sorular doğru sorulmuşsa, doyurucu karşılıklar er geç bulunacaktır.

rinde kurulu dengeyi tartışma konusu yaparak gelişmelerden hoşnut olmayan Osmanlılara yeni imkânlar hazırlamıştır. İkinci bir dönemde, Napoléon savaşlarının başarısızlığı üzerine dünya dengesini değiştirebilecek etkinliğini yitirdikten sonra karşı çıkışlarını, düşünce düzeyinde de kalsa, sürdürmekten geri kalmamıştır. Bu da, Fransa'yı Osmanlı muhalifleri için çekici yapmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğunda iktidarı ele geçirmiş çevrelerde ve bu çevreler Fransa yanlısı bir siyasete yatkın olmadıkları halde Fransız sosyolojisinin etkisini sürdürmesi, en azından yeni bir soru konusudur.

Yukarıdaki açıklamamız genel düzeyde geçerli olsa bile görüldüğü gibi yine de en azından karşılıksız kalmaktadır. Ayrıca bütün konularda birbirileriyle anlaşamayan, sosyoloji alanında en büyük tartışmayı sürdürmüş olan iki ilk önemli sosyologumuz, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp, her ikisi de değişik okullardan bile olsa Fransa sosyolojisinden esinlenmişlerdir. Ziya Gökalp'in Durkheim'ın görüşlerine bağlılığı da bir başka soru konusudur. Ziya Gökalp'in Durkheim'dan niçin ve nasıl etkilendiği üzerinde yeterince durulmamış bir konudur ama mutlaka bir açıklama gerektirmektedir. Ziya Gökalp'in siyaset ile olan yakın ilişkisi ve bağlı olduğu siyasi partinin iktidarda Alman yanlısı bir siyaset sürdürdüğü de düşünülünce Gökalp'in Fransız sosyolojisine bağlılığı daha da şaşırtıcı olmaktadır*.

Prens Sabahattin de bir başka Fransız sosyologunun, Le Play'ın görüşlerinden esinlenmiş ve «science sociale» okulunun sözcüleri ile yakın ilişkilerde bulunmuştur. Prens Sabahattin siyasi gelişmelere de katılmış ve bütün yaşamı boyunca katıksız bir İngiliz yanlılığını savunmuştur. İngiliz yanlısıdır, fakat Fransız etkisindedir. Yine de karşılaştığımız sorular içinde en kolay açıklanabilir konu, belki Prens Sabahattin'in durumudur. Fransa'da yakınlık kurduğu «science sociale» okulu sözcüleri, İngiltere'yi Fransa'nın örnek alması gerektiği ülke sayıyorlar ve İngiltere'nin her yönden övgüsünü yapmaktan geri durmuyorlardı. Bu nedenle Prens Sabahattin'in siyasi seçimiyle görüşlerini savunduğu «science sociale» okulu arasında bir

* III. Milli Türkoloji Kongresi'ne «Ziya Gökalp ve Alman Sosyolojisi» başlığı altında sunduğumuz bildirimizde konuyu tartışmaya açmaya çalışmıştık.

uyuşmazlık söz konusu değildir. Ancak Prens Sabahattin konusunda da karşılık aramamız gereken sorular bulunmaktadır.

Birinci Dünya Savaşından İngiltere galip çıkmıştır. Ayrıca belli bir süre Batı dünyasının tek güçlü önderi durumundadır. Ziya Gökalp'in savunduğu görüşler savaştan yenik çıkmıştır. Görüşleri artık çevrelerimizde tutulmaya başlamıştır. Bütün bunlara rağmen Prens Sabahattin'in kendisinin etkinlik kazanması bir yana görüşleri de belli yakınları dışında yankı uyandırmamıştır. Açıklanması gerekli bir başka soru da budur.

Buna karşılık «İttihatçılık»ın mahkûm edilmesine ve Alman yanlısı bir siyasetten vaz geçilmesine rağmen Durkheim etkisi yurdumuzda sürekli olabilmiş ve bu etki lise sosyoloji ders programlarında Devlet eliyle resmî yoldan günümüze kadar sürmüştür. İttihatçılığın yerildiği, Osmanlılığın büyük suçlamalara uğradığı yeni dönemde de Osmanlılığın son günlerinde İmparatorluğun sorumluluğunu yüklenmiş İttihat ve Terakki Partisinin ideologu Ziya Gökalp «fikir bababığı» sıfatını kimseye bırakmamıştır. Ziya Gökalp'in biribiriyle uyuşmaz iki dönemde düşünce önderliğini koruyabilmiş olması da bir başka soru konusudur.

İlk Değerlendirmeler

Bu sorulara karşılık aramaya başlamadan önce Türk sosyolojisinin bütünü üzerine şimdiye kadar yapılmış değerlendirmelere kısaca göz atmakta yarar görüyoruz. Bu değerlendirmeler karşılaştığımız soruları Türk sosyoloji tarihinin bütünü içine yerleştirmemize yardımcı olacaklardır.

Türk sosyoloji tarihi ile ilgili çalışmaların sınırlı olduğunu belirtmiştik. Bu nedenle Türk sosyolojisi üzerine elimizde bulunan değerlendirmeler de çok sınırlı kalmaktadır. Çoğunlukla bir dergi yazısı çerçevesi içinde ele alınan Türk sosyolojisi üzerine yapılmış değerlendirmeler, Türk sosyoloji tarihini dönemleme girişimleri ile yetinmiştir. Bu değerlendirme girişimlerinde sosyoloji tarihimiz, genellikle iki ayrı döneme ayrılmaktadır.

Biz de geçen bölümde böyle bir çabada bulunmuş ve Türk sosyoloji tarihini Batıcılışma olayı ile ilişkisi içinde iki ayrı döneme

ayırmıştık. Başlangıçta yurdumuzda Batıcılışma akımı, her şeyden önce Batı içinde bir müttefik arama çabalarıdır. Bunun sonucunda Batıcılışma yandaşları arasında bir bölünmeye ve bir çekişmeye tanık olunmuştur. Sosyoloji de, Türkiye'de görülen bu bölünmeye bağlı olarak öncelikle bir siyasî çekişme aracı olarak karşımıza çıkmıştır. İkinci dönemde de Batıcılışma akımı sürmektedir. Ancak artık resmî ideoloji niteliğini kazanmış ve Batı seçimi bütün Devlet yönetimine benimsenmiştir. Bu arada savaş sonrası Batı'da önemli değişiklikler görülmektedir. Batı öneri modellerinin sayısı bire inerken Batı'nın kendisi de belli büyük Devletler etrafında birleşme yoluna girmiştir. Tek parti dönemi ve daha sonra da dış siyasetin tartışma dışı tutulması çabaları, yurdumuzda sosyolojinin siyasî düzeydeki etkinliğini ortadan kaldırmıştır. Sosyoloji, artık yalnızca eğitim ve öğretim konusudur. Üniversite çatısı altına sığınarak varlığını sürdürebilmektedir.

Cahit Tanyol da, kendi değerlendirmesinde Türk sosyolojisini iki döneme ayırmaktadır. Birinci dönemde «*herkes bir filozofun veya sosyoloğun eteğine sarılarak Türkiye'yi kurtarmak*»⁵⁸ istemektedir. Bu dönem iki büyük sosyoloğumuzun çalışmalarını yayınladığı İkinci Meşrutiyet dönemidir. İkinci dönem ise İkinci Dünya Savaşı sonrasıdır. İkinci dönemde, birinci dönemde iki sosyoloğun görüşlerinin egemen olmasını andırır biçimde, iki akım egemendir. Bunlar, mikro-sosyoloji ve sistematik sosyoloji akımlarıdır. Mikro-sosyoloji «*Amerikan sosyolojisinin etkisi*»⁵⁹ ile gelişmiştir. «*Yabancı uzmanların da teşvik ve yardımıyla çeşitli sosyal araştırmalar yapılmış ve sosyal yapı çalışmalarını ön plana geçmiştir. Ülkeyi bir yabancı gözüyle gören ve düzeydeki ekonomik ve sosyal olayları araştıran bu akım henüz millî bir karakter kazanmış değildir*»⁶⁰. «*Gökaltıp akımını sürdüren Fındıklıoğlu ve sosyoloji kürsüsünü ikinci defa kuran Hilmi Ziya Ülken*»⁶¹ ise sistematik sosyoloji akımının sözcüleri olmuşlardır.

Şerif Mardin de Türk sosyolojisinin iki aşamada ele alınmasından yanadır. Ancak Şerif Mardin'in değerlendirmesinin yeni olan yönü Türkiye'yi öbür Yakın-Doğu ülkeleri ile birlikte ele almasıdır. Şerif Mardin'e göre Türk sosyal bilimlerinin ve özellikle sosyolojinin belirgin nitelikleri, ekonomik ve siyasî farklılıklara rağmen Yakın-Doğu'nun öbür bölgelerinde de görülmektedir⁶².

Şerif Mardin'e göre birinci aşama, XIX. yüzyıl sonlarında sosyolojinin Türkiye'ye girişi ile başlamıştır. Bu dönemde sosyoloji, siyasî girişimlerle birlikte yürümüştür. Genç Türkler, İslâm toplum örneği yerine bütüncü sosyolojilerin toplum örneğini getirmek istiyorlardı. Bu arada Durkheim'ın izleyicilerinden ve Kemalist milliyetçiliğin başlamasında büyük etkisi olan Ziya Gökalp, çok milletli bir İmparatorluk anlayışından «sınıfsız» kaynaşmış bir millet anlayışına geçmenin zorunluluğunu savunuyordu⁶³. İkinci dönemde ise siyaset alanından Üniversite (önce İstanbul, sonraları Ankara Üniversitesi) içinde akademik tartışmalara geçilmiştir. Bu dönem, bilgi toplama (alan araştırmaları, yapı araştırmaları, sayısal bilgiler) dönemidir. Artık İslâm ideolojik anlayışı yerine bütüncü bir model kurma zamanı gelmiştir. Ancak bu yolda bazı engeller bulunmaktadır. Bu engellerin başlıcaları, ikinci kuşak sosyologlarının yaygın ilgi alanları nedeniyle zayıf kavramlaştırma ve Kemalist kaynaşmış toplum anlayışının zorlamalarıdır⁶⁴.

Agâh Sırrı Levend, yazısında Türk sosyolojisini sistemli bir biçimde dönemlere ayırmasa bile «*sosyolojiyi Türkiye'de politika-dan uzak bir bilim haysiyetiyle ele alan Ziya Gökalp'ten sonraki kuşak*»⁶⁵ olduğunu belirterek Türk sosyolojisinde iki ayrı dönem bulunduğunu, bu dönemlerin özellikleri üzerine yargıda bulunarak kabul etmektedir.

Fındıkoğlu ise, bu tür bir ayırımın yanlısı görünmemektedir. Fındıkoğlu'na göre «*Ziya Gökalp sosyolojisiyle alakadarlık, mutlaka ona bağlılık değildir*»⁶⁶. Ziya Gökalp sosyolojisinde «*bugün dahi aktüelliğini muhafaza eden meseleler*» bulunmaktadır ve özellikle «*onun doktrinal fikirlerinin en mühimi olan Türkcülük bugünkü millî ve beynelmüllet hâdiselerinin ışığı altında yeniden ele alınmağa değer*»⁶⁷dir.

Yukarıda değindiğimiz biçimleriyle Türk sosyolojisini dönemleme girişimleri, belli açılardan konumuzu anlamamızda bizlere yardımcı olsalar bile araştırmalarımızda bazı güçlüklerle de yol açacaklardır. Özellikle sosyoloji tarihimizde ikinci dönemi ele almak zorlaşmaktadır. İkinci dönemi, akademik tartışmalar çerçevesinde bir alan araştırmaları ya da bilgi toplama dönemi saydığımız zaman bu dönemde ilgili çalışmalarla yapılan alan araştırmalarının ya da toplanan bilgilerin dökümünü çıkarmaktan başka yapacak bir şey kalmamaktadır. Bu durumda Türk sosyoloji tarihini birinci dönemle

sınırlamak kaçınılmaz olmaktadır. Gerçekten de konuyla ilgili yapılan çalışmalarda birinci dönemin dışına pek çıkılmamıştır. Birinci dönemin tartışılmasında da iki sosyoloğumuz, Prens Sabahattin ve Ziya Gökalp'in karşılaştırılmalarından öteye gidilmemiştir*.

Ahmet Şuayip Sorunu

Şimdi başta sorduğumuz soruları yeniden birlikte ele alabiliriz. İlk öntümüne çıkan, Ahmet Şuayip sorunu. Elimizdeki bilgilere göre kendisi sosyolojimizde bir çok konuda öncülük etmiş bir kişidir. Batı'ya sığınmamış yazarlarımız arasında yazılarında sosyolojiden ilk söz eden yazarlarımızdan birisidir. Yurdumuzda ilk sosyoloji dergisi «Ulumü İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası (1908) yayınlayanlar arasındadır⁶⁸. Türkiye'de Üniversitede ilk sosyoloji dersi veren kişi olarak da adından söz edilmektedir.

Bütün bunlara karşılık yurdumuzda sosyoloji konusunda yapılan çalışmalarda Ahmet Şuayip üzerinde durulmamaktadır. Ve kendisi üzerine bildiklerimiz kuşkuludur. Hilmi Ziya Ülken 1912'de Emrullah Efendinin Üniversiteyi yeniden düzenlemesi üzerine ilk sosyoloji derslerinin Ahmet Şuayip tarafından verildiğini yazmakta ve ölüm tarihi olarak 1914 yılını öne sürmektedir⁶⁹ ama ansiklopediler Ahmet Şuayip'in ölüm yılı olarak 1910 tarihini vermektedirler**.

* Biz de çalışmalarımızı öncüler olarak söz konusu iki sosyoloğumuz üzerinde durarak sürdüreceğiz. Ondan sonraki bölümlerimizi sosyolojimizde tartışılmış önemli konulara ayıracağız. Böylece bu konular etrafında çalışmamızda bir birlik sağlayabileceğimiz gibi bu birlik içinde bazı görüşlerin izleyicilerini de saptayabilmemiz mümkün olacaktır.

**Çeşitli ansiklopedilerden edindiğimiz bilgilere göre Ahmet Şuayip 1876 yılında İstanbul'da doğdu. Orta Öğrenimini Fatih Rüştiyesi ve Vefa İdadisi'nde yaptı. Daha Sonra Mekteb-i Hukuk'u bitirdi. Aynı okulda muallim muavini oldu. «İdare hukuku» dersleri okuttu. Cemiyet-i Rüşumiye üyeliğinde bulundu. Maarif Meclisi üyeliği, Tedrisat-ı İptidaiye Müdürlüğü, İstanbul Maarif Müdürlüğü, son olarak Divan-ı Muhasebet Müddeiumamiliği görevlerinde çalıştı. Bütün resmi görevleri sırasında Mekteb-i Hukuk'taki derslerini bırakmadı. Genç yaşta 1910'da henüz 34 yaşlarında İstanbul'da vefat etti. Edebiyat-ı cedide topluluğunun fikri'ye ilmi çalışmalarındaki temsilcisi olmuştur. Batı düşünce ve edebiyat dünyasından bazı ünlü kişilerin hayat ve eserlerini tanıtan incelemeleri, devrinde sahasının ilk ciddi çalışmaları sayılmıştır. Yapıtları, aralarında Flaubert, Lavissey, Monod, Taine olmak üzere Batılı yazar ve fikir adamlarından sekizinin hayat

Görüldüğü gibi Şuayip'in Üniversitelerimizde sosyoloji dersi verip vermediği ve eğer verdi ise bu derslerin hangi yıllarda olduğu tartışma konusudur. Kısacası yurdumuzda sosyolojinin ilk yılları üzerine bilgilerimiz ciddi araştırmaların ürünü değildir. Daha çok söylentilere ve yakıştırmalara dayanmaktadır*.

Auguste Comte'un yurdumuzdaki etkisi konusunda da benzer durumla karşılaşmış bulunuyorduk. Comte'un izleyicileri olarak İttihatçı Ahmet Rıza⁷⁰ ile matematikçi Salih Zeki⁷¹'nin adları öne sürülmektedir. Konu ile ilgili bilgilerimiz yüzeyseldir. Bazı araştırmacıların yakıştırmalarına dayanmaktadır. Bu nedenle konuyu bir yana bırakabiliriz, ama Ahmet Şuayip de durum değişiktir. Çıkmış yazıları, tartışılmış görüşleri vardır. Kendisini bilmezden gelemez. Soruna bir aydınlık getirmek zorundayız.

Yazılarında yurdumuzda ilk kez Durkheim'ın adından söz etmesine karşılık Ahmet Şuayip'in savunduğu görüşlerin öncelikle Spencer'den esinlendiğini geçen bölümde belirtmiştik. Ahmet Şuayip'i Spencer etkisi ile birlikte ele aldığımız zaman sorulara karşılıkları belki kolay bulabilecek ve sosyoloji çalışmalarında adı üzerinde niçin durulmadığını anlayabileceğiz.

Spencer, bildiğimiz gibi, «organist sosyoloji»nin sözcülerindedir. Spencer'e göre toplum, iki nedenle bir organizma olarak ele alınmalıdır. Önce sürekli gelişmesi, sonra da işbölümü olayı nedeniyle toplum, bir canlı organizmaya benzemektedir⁷². «Her ikisinin de parçaları arasında karşılıklı bağımlık vardır. Her ikisi de «hücre, birey» gibi birimlerden meydana gelmiştir, bir örgenliğin veya bir toplumun bozulması kendilerini meydana getiren birimlerin de bozulmasını gerektirmez. Her ikisinin de birer besin, birer dağıtım, birer düzenleyici sistemleri vardır»⁷³.

ve incelemelerinden oluşan «Hayat ve kitaplar» (1910), çeşitli makale ve araştırmalarının toplandığı «Esmâr-ı Matbuat», «Hukuk-ı umumîye-i düvel» (1912) ve 1908-1910 yıllarında Rıza Tevfik ve Mehmet Cavit ile birlikte 3 cilt ve 24 sayı yayınladığı ve «Fransız İnkılabı» «Rusya Tarihi» ve «Avamî-i İctimaiye» yazılarını yayınladığı «Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye mecmuası»dır (Meydan-Larousse, Tümk Meşhurları, İstanbul Ansiklopedisi, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi).

* Bütün bu nedenlerle doğrudan bir Türk sosyoloji tarihi hazırlamanın güçlükleri bulunmaktadır. Böylece niçin çalışmalarımızı metinlerin birinci elden değerlendirilmesine dayandırmak istediğimiz ve «Türk Sosyologları ve Eserleri» genel başlığı altında sürdürdüğümüz daha iyi anlaşılacaktır sanıyoruz.

Bu kısa açıklamalardan da anlaşılacağı gibi Spencer sosyolojisinin en önemli özelliği toplumlari, canlı organizmalar örneğinde kendi başlarına yaşayan, çalışan bir sistem olarak tanıtmasıdır. Sorunlar, bu canlı organizmaların kendi yapılarında görülecek aksaklıkların sonucu olacağı gibi bu sorunların çözümü de yine toplum bünyesinde yapılacak düzenlemelerle elde edilebilecektir. Bu tür bir toplum anlayışı, Batı'da yankı uyandırabilmiştir. Batı toplumlari, bazı önemli toplum sorunlarıyla karşı karşıyadır. Fakat Batı, bu sorunların çözümlerini yine kendi içinde bulacağına inanmaktadır. Batı, bu sorunların üstesinden kendi imkân ve gücüyle gelebileceği konusunda hiç bir kuşku duymamıştır. Batı dünya egemenliğini tartışma dışı bırakan, sorunlara kendi yapısı içinde açıklama ve çözüm getiren organist sosyoloji Batı'da ilgi toplayacaktır.

Yurdumuzda ise durum oldukça değişiktir. Önce sorunlarımızın kaynağı olarak toplumumuzun iç çelişkileri gösterilmemektedir. Sorunlarımızın dünya içindeki yerimizden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Doğu uygarlığı çerçevesi içinde bulunduğumuz için bazı sorunlarla karşı karşıyayız. Batı uygarlığı içinde yerimizi aldığımız zaman bu sorunlarımız da çözümlenmiş olacaktır. Görüleceği gibi sorunları toplumlararası ilişkiler düzeyine yerleştirmeyen, yalnızca toplumda bulunan iç dengelerle açıklamak yolunu tutan Spencer sosyolojisinin yurdumuz için hiç bir ilgi çekici yönü bulunmamaktadır. Bunun sonucu Spencer sosyolojisi yurdumuzda yandaş toplanmadığı gibi Ahmet Şuayip'in adı da sosyoloji çalışmalarında anılmaz olmuştur.

Birinci Dönem Marksizm

Spencer sosyolojisi konusunda öne sürdüğümüz varsayım ve açıklamalar, marksizmin de niçin yurdumuzda etkili olmadığını anlayabilmemiz konusunda bize belki yardımcı olabileceklerdir. Çünkü Spencer sosyolojisi konusunda ileri sürdüğümüz çoğu neden, marksizm için de geçerlidir. Aralarında bazı konularda önemli benzerlikler bulunmaktadır*.

* Hemen hatırlatmakta yarar gördüğümüz bir konu bulunmaktadır. Burada söz konusu edeceğimiz Türk sosyalizminin ilk dönemleridir. Çalışmalarımıza 1950 yılını sınır olarak benimsemiş bulunuyoruz. Bazı konuların süreklilik gös-

Marksizm de, organist sosyoloji gibi sorunları toplumun kendi yapı ve bünyesi içinde açıklamaktadır. Toplum, kendisine verilen değerle de desteklenince, kendi başına ve mutlak bir varlık kimliğini kazanmaktadır. Marksizmde sorunların çözümü de, toplumun kendi içinde, kendi gelişmesinde bulunmaktadır. Toplum bünye ve yapısındaki çelişkiler, belli bir aşamada kendi çözümlerini de birlikte getirmektedirler.

Bu yüzden Marx'ın kuramı yurdumuzda ilgi toplamamıştır. Marksizm, kısa bir süre için, o da Kurtuluş Savaşı yıllarında, Türkiye'de gündeme gelecektir. Bu yıllarda da marksizme yurdumuz sorunlarının anlaşılması ve çözümlenmek yolunda değil, dış ilişkiler düzeyinde Sovyet Rusya ile mümkün işbirliğini güçlendirmek için araç olarak baş vurulmuştur.

Ülkemizde Spencer sosyolojisi etkisinden günümüze yalnızca Ahmet Şuayip'in adının kalması gibi birinci dönem marksizminden de günümüze yalnızca bir kaç ad kalacaktır. Marksizm, bu dönemde yurdumuzda etkisiz olduğu gibi verimli de olamamıştır. Geriye bu günlerden ne bir önemli yazı, ne de bir kuram kalmıştır.

TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİNİN KURUCULARI

I. — SABAHATTİN BEY

A. — YURDUMUZDA «SCIENCE SOCIALE» OKULU YANLILARI

Daha ilk günlerden belli başlı sosyoloji akımlarının yurdumuzda tanındığını ve konu ile çeşitli çalışmaların yapılmış olduğunu bi-

terdiği ve konunun daha iyi anlaşılması için bu süreklilik içinde ele alınması zorunluğu bulunduğu zaman bu sınırları 1960'lara kadar genişleteceğiz. Ancak bu tarihten öteye ayrı bir araştırma konusunun başladığına inanmaktayız. Yurdumuzda birinci dönem sosyalizmi ile 1960'lerden sonra gelişmeye başlayan ikinci dönem sosyalizm arasında önemli farklılıklar vardır. Birinci dönem Türkçülüğü ile son dönem milliyetçilik akımı arasında gözlenebilen farklılıklar gibi. Temelde birliklerine karşılık her iki dönemi ayrı ayrı ele almak gerekir. Bu nedenle birinci dönem için öne sürülecek görüşleri acele genelleştirmemek, farklılıkları göz önünde tutmak gerekmektedir.

liyoruz. Bu arada Spencer'in görüşleri ve bağlı olduğu organist sosyoloji kuramları yurdumuzda ilk bilinen sosyoloji akımlarından biri olmasına ve başlangıçta yandaş da bulabilmesine karşılık sorunları Batı ile olan ilişkilerinden kaynaklanan Osmanlı İmparatorluğunun tasalarına bir çözüm getirmediği için Türkiye'de uzun ömürlü olmamıştır Geriye Ahmet Şuayip'in ve yurdumuzda yayınlanan ilk sosyoloji dergisi olması dolayısıyla çıkardığı derginin adı kalmıştır⁷⁴.

Türkiye'nin sorunlarına ve bu sorunlara önerilen çözümler tartışması dışında kalan Batı aktarmacılığı, sosyolojimizde ancak birer bilgiçlik gösterisi olarak kalmıştır. Bu tür aktarmacılık, Batı sosyolojisinde ortaya atılmış en son kuramları bilindiğini göstermekten başka bir işe yaramamıştır. Önerileri de sosyolojimizde yaklaşım biçimini değiştirmeden kullanılan tanımların yerlerine başkalarını koymaktan öteye gidememiştir.

Böylece Türkiye'de sosyolojinin birinci döneminden günümüze başlıca iki sosyologumuzun etkisi sürecektir. Kendilerinin sözcüklerini yaptıkları sosyoloji akımları Türkiye'nin sorunlarını toplumlararası ilişkiler içine yerleştirmeye izin vermektedir. Bu iki sosyoloji akımı, başarılarını da gerçekten bu olaya borçludurlar.

Söz konusu iki sosyologumuzdan birisi Sabahattin Beydir. Sabahattin Beyin Türk sosyoloji tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. Siyasi iktidar gücünü elinde tutan Ziya Gökalp'ın görüşlerine, tartışmalar sırasında tek karşı durabilecek toplumsal düşüncenin sözcüsü olarak Sabahattin Bey çıkmıştır. Yakın günlere kadar da sosyoloji bilimi ile uğraşanlar arasında yandaş bulabilmeyi başarmıştır.

Fransa'da «Science Sociale» Okulu

Sabahattin Bey Türk sosyolojisi içinde belli bir yere oturtmamız olanağı bulunsa bile geçen bölümde değindiğimiz gibi kendisi ve etkisi ile ilgili bazı sorunlar bulunmaktadır. Söz konusu sorunlara bir karşılık getirebilmek amacıyla Sabahattin Beyin bağlı olduğu *science sociale* okulunu ele almakla tartışmaya başlayarak konuya bir aydınlık getirmeyi birlikte deneyeceğiz.

Frederic Le Play, XIX. yüzyılda Fransa'da ileri sürmüş olduğu görüşleri ile ilgi çekici bir düşündürüdür. Tasaları ve çabaları ile geçen

yüzyılda Batı'da sosyoloji biliminin doğmasına yol açan genel eğilimin içinde bulunmaktadır. Görüşleri, sonradan Fransa'da izleyicileri tarafından geliştirilip bütünleştirilmiş ve *science sociale* adı altında bağımsız bir sosyoloji akımı görüntüsünü kazanmıştır.

Günümüzde Fransa'da adından giderek daha az söz edilmektedir. Bu durumu doğal karşılamak gerekir. Yazılarından ya da sözlerinden günümüzde Fransa'nın sorunlarına doğrudan bir yararı olmayacağı açıktır. Fransa'da işçi sınıfının siyasi yaşamda etkinliğinin artmasına karşılık sınıf çelişkilerinin XIX. yüzyıla karşılaştırma kabul etmez bu biçimde yumuşaması sonunda sorunları Le Play'de görüldüğü gibi bütün çıplaklığı ile ortaya atmaya gerek kalmamıştır. Yurdumuzda ise öncelikle Sabahattin Bey nedeniyle doğrudan etkisi daha sürekli olmuştur. Gerçi Fransa'da sözü edilmediği için önemi konusunda kuşkular başlamıştır⁷⁵. Ancak günümüzde adının Fransa'da unutulmuş görünmesi, çağının ilgi çekici düşüncülerinden biri olmasını elbet engellemez.

Le Play'in adından Batı'da artık çokca söz edilmemektedir. Buna karşılık Le Play yurdumuzda adı bilinir, sözü edilir bir sosyologtur. Çoğu sosyologumuz görüşlerine hak iddia etmiştir. Ancak bütün bunlara karşılık Le Play'in, en azından sosyologlarımızca gereğince anlaşılıp değerlendirildiği tartışma konusudur. Le Play'in sosyolojideki yeri bir filozof benzeri bir düşünce sistemi geliştirmiş olmasından kaynaklanmamaktadır. Le Play, tümüyle pratik sorunlara yönelmiştir. Le Play'i izlemek, herşeyden önce bu sorunlar önünde belli bir tutumu dile getirmektedir. Sabahattin Bey de, bir mektubunda «*Le Play'ci olmaktan ziyade sadece Siyans Sosyal taraftarı kalmağı kendi hesabı(n)a tercih*» ettiğini yazmaktadır⁷⁶

Frederic Le Play, 11 Nisan 1806'da doğmuş ve 1882'de ölmüştür. Yaşamı boyunca yaptığı gezilerle Avrupa'nın bütün belli başlı ülkelerini tanımak olanağını bulmuştur. 1855'de 20 yıllık çalışmalarının ürünü «*Les Ouvriers Européens*» adlı kitabını yayınlamıştır. 1856'da «*Société Internationale pour les Etudes Pratiques d'Economie Sociale*»ı kurmuştur. Derneğin çeşitli ülkelerde şubeleri açılmıştır. Bu arada «*Les Ouvriers des Deux Mondes*» dizisini oluşturan çok sayıda aile monografileri yayınlamıştır. Le Play, ayrıca 1864'de iki cilt olarak «*La Réforme Sociale en France*», 1870'de «*L'Organisation du Travail*»ı yayınlamıştır. 1876'da senatör olmuştur. 1872'de

doğa bilimleri yöntemleri ile toplumsal sorunları incelemek amacıyla «*Union pour la Paix Sociale*»ı kurmuştur. 1881'de ise «*Constitution Essentielle*»i yayınlamış ve «*La Réforme Sociale*» dergisini çıkarmaya başlamıştır⁷⁷

Le Play'in bütün çalışmaları sırasında ana teması Fransa'nın XIX. yüzyılda içinde bulunduğu çalkantılara bir çözüm aramak olmuştur. Fransa, XIX. yüzyılda işçi olaylarının en geniş boyutlara ulaştığı, ve en yoğun olduğu ülkedir. Yine Fransa, işçi olaylarında Avrupa ülkelerinde önderliği elinde tutmasına karşılık endüstri üretimi ve endüstrileşme konularında Batı'da başta gelen ülke konumundan uzaktır. Buna karşılık İngiltere, Avrupa'da endüstri üretiminde önde gelmektedir. İşçi olayları ise Fransa ile oranlandığı zaman ülke yöneticilerine o denli kaygı vermekten uzaktır. Ayrıca bütün bu durum, endüstrinin gelişmesiyle bu olaya bağlı olarak işçi sorunlarının da şiddetleneceği varsayımına ters düşmektedir.

Bu gözlemlerden çıkılarak Fransa'nın içinde bulunduğu çalkantılara da bir çözüm bulmak olanağı araştırılacaktır. Le Play'e göre bu durumda yapılması gerekli iş, Fransa'da ve İngiltere'de bulunan koşulları karşılaştırmak ve bu karşılaştırma sonucu Fransa'daki sorunların kaynaklarını saptamak olmaktadır. Le Play için konu, yalnızca Fransa'nın karşı karşıya bulunduğu sorunlara bir açıklama getirmekle sınırlanmamaktadır. Aynı zamanda sorunlara bir çözüm getirmeyi de amaçlamaktadır. Sorunların nedenlerinin saptanması için nasıl Fransa'nın İngiltere ile karşılaştırılması gerekli ve yeterli ise sorunların çözümlenebilmesi için de İngiltere'nin bu kez örnek alınması gerekli ve yeterli sayılmıştır.

Bir toplumun başka bir toplumu örnek alabilmesi, birden çok varsayımın doğruluğunu öngörür. Bu varsayımlardan birisi, örnek alınan düzenin uygulanabilmesi için topluma istenilen yönün verilebileceği görüşüdür. Topluma istenilen yönün verilebilmesi olnağı ise yalnızca toplum olaylarına genel bir açıklama getirmekle elde edilememektedir. Toplum güçlerini denetlemek, bu güçlere egemen olmak gerektir. Le Play, Fransız burjuvazisine hem denetim altına alabilecekleri ve hem de bütün toplum kesimlerinde etkili, dolayısıyla topluma istenilen yönün verilmesinde araç olarak aileyi önermiştir. Le Play, aileleri babaerkil aile, kararsız aile ve kök aile olarak üçe ayırmıştır. Görüşleri izleyicilerince geliştirilmiştir. «*Henri de Tourville*

(1842-1903), *Le Play'in kök ailesini iki zümreye (Babaerkilimsi ve Bireyci) ayırdı*⁷⁸. Edmond Demolins (1852-1907) ise, bu söz konusu aile sınıflandırılmalarından çıkarak okul üyelerinde yaygın toplum sınıflandırılmalarına son biçimini vermiştir. Kendisine göre kamucu toplumlar, «*aile, devlet, v.b. gibi zümretere dayanan bireylerden meydana gelmiş, merkezçiliğe dayanan topluluklar*»⁷⁹. Bireyci toplumlar ise, «*kişisel girişimi olan bireylerden meydana gelmiş, merkezçiliğe bağlı olamayan topluluklar*»⁸⁰. Asya, Doğu Avrupa, Afrika, Güney Amerika toplumları kamucu toplumun örnekleri sayılmıştır. Kuzey Avrupa ülkeleri ile Birleşik Amerika Devletleri ise bireyci toplumlara örnek olarak gösterilmiştir. Bu iki toplum türünün coğrafya bakımından düzenli bir biçimde dağılmış bulunduğu vurgulanmıştır. Toplumların yeryüzünden dağılımları bir yana toplumların oluşması konusunda da coğrafyanın etkili olduğu savunulmuştur.

Toplumların oluşmasında coğrafya etkenlerinin baş rol oynaması, toplumların kendi sınırları içinde kimliklerini ve gelişmelerini buldukları izlenimini güçlendirmektedir. Toplumlar arası ilişkiler gözden uzak tutulmaktadır. İşçi istekleri de, toplumun kendi sınırları içinde yapılacak bazı düzenlemelerle sınırlanmaktadır. Bu nedenle toplumlar arası ilişkileri tartışma konusu yapmadan gerçekleştirilecek bazı iç düzenlemelerle sorunlara çözüm aranmaktadır*.

Le Play'in ve onun düşünceleri üzerine kurulu *science sociale* okulunun görüşlerine göre toplumlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar toplumların içlerinde geliştikleri ortamın ve kendi yapılarının ürünüdür. Toplumlar arası ilişkiler, toplumların kimliklerini kazanmalarından sonra başlayan olaydır. Bu nedenle sorunların kaynağını da oluşturamazlar**.

Toplumlar arası ilişkiler farklılıkların ve sorunların kaynağı olmadığına göre bazı sorunlarla karşılaşan bir toplumla bu sorunları belli ölçüde çözümlenmiş bir toplum arasında, sorunların üstesinden gelinmesi konusunda tek olası ilişki örnek almak olmaktadır. Coğrafya koşullarına tanınan ağırlık bu örnek alma işlemini de kayıtlamak-

* Ayrıca XIX. yüzyılda Batı'da toplumların dış ilişkilerini iç düzenlerinin bir ürünü saymak görüşü yaygındır.

** Oysa İngiltere'nin XIX. yüzyılda Fransa'ya üstünlüğü Batı sömürgeciliğinde edindiği yerden kaynaklanmaktadır.

tadır. Ancak burada iki Batı ülkesi Fransa ve İngiltere söz konusudur. Görüldüğü gibi *science sociale* okuluna bağlı yazarlar, Fransa'nın sorunları üzerine eğilmişlerdir, ama İngiltere'nin övgüsünü yapmışlardır.

İlk İki Ad: Ali Suavi ve Sabahattin Bey

Batı düşüncesi ve bu arada sosyoloji akımları yurdumuzda yankılanmaya başlamasıyla birlikte yukarıda ana çizgileriyle tanıtmaya çalıştığımız *science sociale* okulu da yurdumuzda tanınacak ve etkisi günümüze kadar sürecektir. Le Play'den yazılarında ilk söz eden Ali Suavi olmuştur. Ancak Le Play'in görüşlerinden esinlenerek Türkiye'ye çözümler öneren ve *science sociale* okulunun yurdumuzdaki etkisine kazandıran Sabahattin Bey olmuştur.

XIX. Yüzyılda yazarlarımızca çeşitli Batılı düşünürlerin adları düşüncelerinden hangi konuların aydınlanmasında ve ne ölçüde yararlandıkları belli olmadan öne sürülmüştür. Tartışılmaz Batı seçimi içinde bazı yazarlarımız kendilerinin Batı'ya yakınlıklarını ve görüşlerinin Batılılarca da makbul olduğunu kanıtlayabilmek için yazılarında Batılı düşünür adlarını cömertçe öne sürmüşlerdir. Bu arada Ali Suavi'nin Le Play'den söz etmesi de pek farklı olmamış, dolayısıyla geriye önemli bir iz bırakmamıştır.

Ali Suavi, 1839'da İstanbul'da doğmuş ve 1878'de ölmüştür. Aslen Çankırılı olan fakir bir ailenin çocuğudur. «*Maarif Nezaretinin kuruluşunda ilk Nazır olan Sami Paşa zamanında vilayetlerdeki rüştiye muallimlikleri için yapılan müsabakada birinciliği kazanarak Bursa Rüştiyesine muallim olmuştur.. Orada fazla durmaması, İstanbul'a dönüşünde Sami Paşa, konağında oda verecek derecede himayede bulunmuş bir müddet sonra Suavi Filibe Rüşdiyesine hoca olmuştur*»⁸¹.

«*Bu görevine son verilmesiyle İstanbul'a dönen Ali Suavi*», 1867 yılında «*Muhbir*» gazetesini yayınlamaya başladı. Yazıları dolayısıyla Kastamonu'ya sürüldü. «*Yeni Osmanlıların koruyucusu Mustafa Fazıl Paşa onun da Avrupa'ya kaçmasını sağladı*». Mustafa Fazıl Paşa'nın maddi desteğiyle Londra'da «*Türkiye dışındaki ilk Türkçe gazete olan Muhbir'i yayımlanmaya başlamıştır (31 Ağustos 1867)*». Paris'e geçerek «*Ulûm gazetesini çıkarmaya başladı (1869)*.. Ali

Suavi'ye yurda dönmesi için, (-) H. Abdülhamid izin verdi. İstanbul'a gelişinden sonra onun güvenini kazandı, Hâs Müşaviri oldu.. Galatasaray Sultanisi Müdürlüğü'ne tayin edildi. Bir yıl kadar süren (13. 1. 1877 - 10. 12. 1877) bu dönemden sonra Abdülhamid'le arası açıldı.. Çırağın Sarayı'nı basarak V. Murad'ı yeniden tahta çıkarmak isterken öldürüldü (20.5.1878)»⁸².

Ali Suavi, üzerinde yargıda bulunulması zor ve çelişkilerle dolu bir kişidir. Falih Rifki Atay'a göre o «Başveren İnkılapçı»⁸³, Midhat Cemal Kuntay'a göre ise «Sarıklı İhtilalci»dir⁸⁴. Hilmi Ziya Ülken, Suavi'nin bu çelişkili yönleriyle görüşlerini «İlk Uzlaşma Teşebbüsü» olarak yorumlamakla bir yere oturtmaya çalışmıştır⁸⁵. Bu arada çelişkili görüşleri arasında Le Play'den söz etmesi belki önemli sayılmayacaktır. Laikliği ilk savunanlardan olan Suavi, sonradan «kütleyi dinin ahlakına dayamak isteyen Le Play'e bayılıyordu.. Sénateur Mösyö Le Play(i) Fransa'nın en muteber allamesi» sayıyordu⁸⁶. Ancak Suavi'nin çelişkili görüşleri yanında Le Play'e bağlılığı, İngiliz yanlısı oluşuyla belki açıklığa kavuşabilecektir. Suavi, gazetesini Londra'da çıkardığı zaman başlığına «Muhbir, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar»⁸⁷ sözünü eklemesi onun İngiltere'ye karşı taşıdığı duyguları bize açıklayabilmektedir. Yine koruyucusu Sait Paşa, yaşadığı dönemde İngiliz Sait Paşa adıyla anılmaktadır. «İngiliz kadın ile evlenen İngiliz politikasını seven, İngiliz dilini öğrenen Suaviyi, Sait Paşaya dost yaptı»⁸⁸. Kendisi de Protestan Suavi diye anılmaktadır. «Tek bir Londra seyahati ile Türkiye lehine İngiltere devletinin müzaheretini kazandığına ilan etmektedir»⁸⁹. Suavi, «İngilizciydi.. Kendi şahsında İngilizlerle beğeniyordu.. Bu adamın sarıgnı yatacağı: Bu hoca Avrupalı bir bella idi»⁹⁰.

Suavi, belki Le Play ile İngiliz yanlılığı arasında doğru ilgiyi kurabilmiştir ama kendi siyasi yaşamındaki düzensizlik, döneminde muhalefetin henüz örgütlü olmaması sonucunda etkisi sınırlı kalmış, yeni bir sosyoloji anlayışının ilk savunucusu olarak adı Türk düşünce tarihinde yerini alamamıştır. Oysa Sabahattin Bey, çevresinde belli bir örgütlenmenin oluşmasına da özen gösterdiği için belki önemli sosyologumuz sayılmış; yurdumuzda belli bir sosyoloji anlayışının kurucusu olmak onurunu kazanmıştır.

Yurdumuzda «Science Sociale» etkisinin Dönemlendirilmesi

Fındıkoğlu, Sabahattin Bey ile başlayan *science sociale* etkisini bize üç dönemde tanıtmaktadır. «*Prens Sabahattin ceryanı, kaderin sevki ile Türkiye’de değil, Fransa’da fiilenmiştir. Sabahattin Bey’in 1899-1908 arasındaki hayatı Fransa’da geçmiş ve 1900-1902 sıralarında Le Play sosyolojisinin o devirdeki müimessilleriyle temas etmiş, bu temaslar zamanla kuvvetlenmiştir.. Türk Le Play’çiliğinin (-) 1908-1914 devri de ikinci safhası (dır).. nihayet 1918’de Mütareke Türkiyesine dönmüştür. Sabahattin Bey’in 1918-1924 arasındaki hayatı yurt içinde geçer*»⁹¹.

Bu dönemlendirme kolaylıkla açıklanabilmektedir. Birinci dönem Abdülhamid siyasetine karşı çıkma dönemidir. Batı yanlısı bir siyaset savunulmaktadır. Hangi Batı ülkesi yanlısı siyaset güdülmesi gerektiği tartışması, Abdülhamid’e karşı çabaları içinde sırasında geriye itilmektedir. İkinci dönemde Batı yanlısı ama Sabahattin Beyin beklentilerinin aksine İngiliz yanlısı olmayan bir siyaset güdülmektedir. Üçüncü dönem İngiltere’nin I. Dünya Savaşından galip çıktığı ve İstanbul’a da işgalci güç olarak bulunduğu dönemdir. Sabahattin Bey, bu dönemde çalışmalarını elbet İstanbul’da sürdürmektedir.

Le Play’in yurdumuzda etkisinin bir özelliği de, Türkiye’de «*Science Sociale’i benimseyenlerin hemen hepsi ya aslen maarifçidir veya sonradan pedagojiyi tercih etmişlerdir.. İlk mecliste Ankara mebusluğuna seçilen (-) Mahir Sait PEKMEN, 1897’de Şeref vapuru ile sürülenler arasında bulunan (bu) zat 1903’te menfaasından kaçarak Paris’e gitmiş ve müteakiben Cenevre’ye giderek orada pedagoji tahsil etmiş ve Sabahattin Beyin fikirlerine ve onun temsil ettiği ekole bağlı olarak neşriyat yapmış, gazete çıkarmıştır*»⁹².

«*Bizde Le Play ekolünden ilk faydalanan ve tesirlerini Türkiye’ye intikal ettiren Tevfik Neziat (tır).. 1893’te birkaç arkadaşı ile birlikte Avrupa’ya firar eden bu çok dikkate şayan inkılapçı, Avrupa’dan avdet ettikten sonra Kemal Paşa (Nif) kazasının Ören köyünde yaptığı bir monografiyi o zaman neşretmiştir*»⁹³. Bu çalışma, yurdumuzda yayınlanmış ilk köy araştırması olarak bilinmektedir.

1908 meşrutiyetinde Sabahattin Bey İstanbul’a dönünce «*çevresini çoğu Mülkiyeli olan gençler aldı*». Bunların başında «*Ahmet*

Hamit Ongunsu, Satvet Lütüfi Tozan ve Namık Zeki Bey ile Harbiye son sınıfından Ahmet Bedevi Kuran» bulunuyordu. «Mütarekede, Science Sociale ekolünde ilk defa genç bir hanım (Nezahat Nuredin Ege)» yer alacaktır⁹⁴.

«Meşrutiyetin ilk yıllarında doğrudan doğruya Science Sociale bilgilerinin eserleri tercüme edilmeğe başlandı». Bu arada «Baban-zade Mustafa Zihni 1908'de neşrettiği Tevsi Mezuniyet adlı eserinde ademi merkezîyet prensipini müdafaa» ediyordu. Yine «Ebubekir Hazım Tepeyran, Sanihat adlı eserinde muhite mezuniyet ve selahiyet tanıyan kanun üzerinde ısrarla durmuştur»⁹⁵.

Sabahattin Beyin yeniden İstanbul'dan Avrupa'ya geri dönmek zorunda kalması sonunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında science sociale okulundan yurdumuzda söz edilmez olmuştur. «İstanbul Muallimler Birliği camiası ve çatısı dahilinde Merkez Şubesi adı verilen bir ilmi teşekkül, 19 Ocak 1931'de vücut bulmuştur». Ve böylece Türkiye'de sosyoloji alanında science sociale yanlılarının sesi yeniden duyulmaya başlamıştır. «Ethem Menemencioğlu şubenin reisi, Meh-Ali Şevki Bey veznedarı, Hilmi Ziya ve Tahsin Demiray katipleri» idiler. «Muallim Birliklerinin hayatına son verildiği tarihe kadar faaliyetine devam etmiştir»⁹⁶.

«Bir memleket meselesi olarak köy araştırmaları sahasında çalışmalarını da monografyacılık bakımından zikretmek», science sociale okulunun yöntemlerine açık yakınlıkları nedeniyle gerekmektedir «Köye Doğru mecmuasının sahibi ve bir zamanın köy bürolarında şef olarak çalışmış olan Sabahaddin Demirkan», yurdumuzda Sabahattin Beyin önde gelen izleyicilerinden olmuştur.⁹⁷

«İkinci Dünya Harbinden bir yıl evvel Science Sociale İstanbul Üniversitesine resmen girmiştir». Edebiyat Fakültesinde sosyoloji dersleri İstanbul Muallimler Birliği Merkez Şubesi katiplerinden Hilmi Ziya Ülken'in sorumluluğunda yürütülmektedir. Mehmet Ali Şevki Bey, aynı Fakültede konferanslar vermektedir. Fakülteye sonradan katılan Nurettin Şazi Kösemihal, doçentlik çalışması Durkheim üzerine olmasına karşılık Paul Descamps'ın «Tercübi Sosyoloji» adlı kitabını Türkçeye çevirmiş ve sonradan sorumluluğunda yeni bir sertifika kurulunca söz konusu kitaptan esinlenerek aynı adı vermiştir. Cahit Tanyol da, Sosyoloji Dergisinde çıkan ilk yazısında

Ziya Gökalp'e karşı Sabahattin Beyi savunmuş ve çalışmalarını öncelikle monografi yöntemiyle sürdürülen köy araştırmalarına yöneltmiştir.

Türkiye'de Etki Alanı

Le Play, XIX. yüzyıl Fransız sosyologudur. İlk izleyicilerini de ülkesinde bulmuştur. Kendisinin görüş ve yöntemine bağlı *science sociale* okulu Fransız sosyoloji akımlarından birisidir. Le Play ve izleyicileri öncelikle Batı ülkelerinde endüstrileşmenin başlattığı olaylarla, işçi sorunlarıyla ilgilenmişler ve bu sorunlara hiç bir çözüm aramışlardır.

Bu nedenle *science sociale* okulunun Türkiye'deki etkisinin anlaşılmasında bazı yeni açıklamalar gerekmektedir. Birinci dönemde siyasi çekişmelerde etkinliğini, İngiliz yanlısı siyaseti savunanlara İngiltere'nin övgüsünü yapabilmeleri için gerekli kanıtları sağlamakla kazanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise sosyoloji alanında Fransız etkisinin zayıflayıp *anglo-saxon* etkisinin başlaması, yeniden Le Play'in adı üzerine ilgileri çekmiştir. «*Bu arada mektebin teşvikleriyle bir Amerikaya seyahat cereyanının başladığı da görülmektedir*»⁹⁸.

Le Play etkisinde olan sosyologlarımız öncelikle iki sorun üzerinde durmuşlardır. Bunlardan biri, eğitim sorunudur. Eğitim sorununa gösterilen ilgi, bir yerde Fransa'da *science sociale* okulu yandaşlarının bu konuya eğilmiş olmalarıyla açıklanabileceği gibi öte yanda Türk sosyolojisinin genel özelliklerinin bir ürünüdür. Türkiye'nin sorunlarını çözüme kavuşturmak için yalnızca Batı seçimi yeterli sayılmıştır. Bu seçimin yurdumuzda gereğince uygulanabilmesi için Batı düşüncesinin de tanınması gerekli gösterilmiştir. Sosyoloji de bu amaçla görev başındadır*. Batı düşüncesinin aktarılması ve Batılı örneğinde yeni bir insan tipinin yaratılması ancak eğitim yoluyla mümkündür.

İkinci ilgi duyulan konu köy araştırmalarıdır. Endüstri sorunlarından kaynaklanan bir sosyoloji görüşünün yurdumuzda köy araştırmalarına uygulanması şartı olmaktadır. Batı'da nüfusun ço-

* Türkiye'de başka ne görevi olabilirdi?

ğunluğunu işçi aileleri oluşturduğu için monografilere konu olarak işçi aileleri alınmıştır; bizde köylü nüfusu çoğunluğu oluşturduğuna göre araştırmalarımızda köyü konu olarak alırız, demek çok da sağlıklı bir yaklaşım olmasa gerektir.

Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Dergisi*'nin birinci sayısında «*İçtimai Araştırmalar. - Köy ve Kasaba Monografisi*» adlı yazısında köy araştırmaları için bir soru cetveli düzenleyecektir*. O günden bu yana da yurdumuzda çok sayıda köy araştırması yapılmıştır. Ancak yapılan araştırmalar, genel açıklamalar yerine soru cetvellerinin geliştirilmesi ile sınırlı kalmıştır.

Sorunlar

Böylece Sabahattin Beyin Le Play'den esinlenerek önerdiği yöntemleri izleyen sosyologlarımızın topladıkları bilgiler, neye yarayacağı ve nerede kullanılacağı bilinmez bilgiler olarak kalmıştır. Sonucunda da çoğunlukla Ziya Gökalp'e karşı savunulan Sabahattin Bey, sosyoloji tarihimizde hiç bir zaman bir Gökalp'in önem ve etkisine ulaşamamıştır.

Mütareke döneminde böyle bir etkinliğe kavuştuğuna inanan Sabahattin Bey İstanbul'a dönmüş, ancak bu umudu kısa sürmüştür. «1924'den sonra Ankaraya gelen Mehmet Ali Şevki (-) yapılacak resmi yardımdan faydalanmay» tasarlamıştır⁹⁹. Yine Selahattin Demirkan'ın köy bürolarındaki çabaları ve şehirci Alfred Agache'm Türkiye'ye çağrılması yurdumuzdaki *science sociale*'cilerin görüşlerini uygulamak, böylece etkinliklerini arttırmak için destek arama çabalarıdır^{**}.

Science sociale, toplumları kamucu ve bireyci olarak sınıflandırmakta ve böylece Türkiye'yi dünya içine yerleştirmeye izin vermektedir. Belki siyasi gelişmelerde Batı'da yapılacak seçimde yol göstermek konusunda etkili olmuştur ama bir sosyoloji akımı olarak Türkiye'de sorunların çözümü için «*Türk toplumunun yapısı değiş-*

* Bu cetvellerin Fransız sosyologlarına, bu arada Paul Roux'ya dayanarak hazırladığı yazarca belirtilmektedir.

** Cumhuriyet döneminde yeni bir siyaset önermeyen *science sociale*ciler belli konularda uzmanlıklarıyla etkili olmak istemişlerdir.

*meli» demekten başka birşey söylememiştir¹⁰⁰. Belki de bütün övgü-
re karşılık Sabahattin Beyin etkisinin sınırlı kalışının nedeni burada
bulunmaktadır.*

B. — SABAHATTİN BEY

Sabahattin Bey, Türk sosyolojisinin en önde gelen adlarından-
dır. Kendisi Fransa'da *science sociale* başlığı altında ortaya çıkmış
sosyoloji akımının görüşlerinin yurdumuzda tanınması ve etkili olması
konusunda önemli bir rol oynamıştır. Kişiliği bu okulun yurdumuzda
da yandaş toplamasında ve sürekli olmasında etkili olmuştur. Kişili-
ği ve görüşleri üzerine büyük ilgi duyulmaktadır. Ancak yine de
söz gelişi bir Ziya Gökalp'e oranla Türk düşüncesinde beklenen izi
bıraktığını söyleyebilmemiz güçtür.

Yazdıkları ve olayları bizlere sunuş biçimi çoğu kez olduğu gibi
benimsenmiştir. Bilimsel kişiliğinden olacak söylediklerinde yanlış
ya da yanlış olabileceği düşünülmemiş; oldukları gibi günümüze
aktarılmıştır. Yazılan yazıların çoğu Sabahattin Beyin görüşlerine
yakınlık duyanların çalışmalarıdır. Özellikle sosyoloji çalışmaların-
da Sabahattin Beyi gerçek kimliği ile tanıyabilmemiz güçleşmiştir.

Buncasına övgüye kişiliğine ve görüşlerine duyulan ilgisizlik
yine aynı yazarlarımızca bir açıklama bulabilmektedir. Cahit Tanyol,
Sabahattin Bey «*neden bu kadar ihmal edildi?*» diye sormakta ve
şu karşılıkları öne sürmektedir: a. - «*vasatî seviye(-), Sabahaddin
Bey'in davasını kavramaktan uzak.. fikirlerin gerçekleşmesini bek-
liyen sabır ve feragat tahammül zor..*» b. - «*İttihat ve Terakki Cem-
iyeti'nin düşmanlığı..*», c. - «*Durkheim sosyolojisinin Ziya Gökalp ta-
rafından İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikir organı haline getiril-
mesi..*»¹⁰¹.

Yine Cahit Tanyol, Sabahattin Beyin «*politikacı olarak anlaşıl-
masından yana yakıla şikayet*» ettiğini belirtmekte ve «*politika sah-
nesine*» atılmış olmasının nedenleri olarak «*aile*»sini, «*sosyolojinin
politikayı da ilgilendiren meseleleri kendisine konu yapması zaru-
reti*»ni «*Türkiye'nin bir çöküntüye doğru gitmesi*» karşısında «*her
şeyden evvel, ilmi tesis etmek değil, memleketi kurtarmak*» zorunlu-
luluğunu öne sürmektedir¹⁰².

Şerif Mardin de Sabahattin Beyin görüşlerinin geniş etki bırakmamış olmasını kendisine göre üç ana nedenle açıklamaktadır. «.. memleketimizde teorik konular üzerinde 'entellektüel polarizasyon' olayına nadiren rastlanılmasına rağmen, Prens Sabahattin'in fikirlerinin iki fikri 'takımın teşekkül etmesine sebebiyet vermiş olması.. Bunun menşei, (-), Prens Sabahattin'in görüşlerinin hakikaten hayatımızın en derin köklerine dokunmuş olması ve bu itibarla kendi kendini tenkidi ancak sathi bir manada anlatanları rahatsız etmiş olmasıdır. Hakikat şudur ki Prens Sabahattin, bazılarınca toplum 'tabu'larımıza dokunduğu için beğenilmemiştir. Prens Sabahattin'in fikirleri etrafında meydana gelen 'polarizasyon'un faydalı tarafı bizzat kendi toplum' tabu'larımız üzerine ışık saçmasıdır. Zararlı yönü, Prens Sabahattin'in fikirlerini yakından incelememiş olanlar arasında Prens Sabahattin aleyhtarlığının veya taraftarlığının siyasi bir vaziyet alışı tekabül etmesindedir. Böylece, bahis konusu ettiğimiz ilk araştırmaların yerini, zamanla, donmuş bir 'tehte' veya 'aleyhte' tutum almıştır»¹⁰³.

«..İkinci bir nokta, Sabahattin Beyin kardeşi Prens Lutfullah'ın, Damat Mahmut Paşanın ölümünden sonra İstanbul'a gizlice girmeğe çalışırken Abdülhamit'in ajanları tarafından yakalanmış olmasıdır. Lutfullah Bey bundan sonra affedilerek İstanbul'da ikamete mecbur edildi. 1906 Senesi yazında, Padişah Lutfullah Beyi Sabahattin Bey'in memlekete dönmesini temin etmesi için Fransaya gönderdi. Prens Sabahattin bu teklifleri reddetti, fakat kardeşinin Avrupaya böyle kritik bir anda gelmesi herhalde durumumu zayıflatmıştır»¹⁰⁴.

«Sabahattin Beyin fikirleriyle ilgili üçüncü nokta, sosyal menşei idi. Hernekadar, (-), hakikatte Sabahattin Bey, Bahaettin Şakir Beyden daha çok halka güveniyor ve inanıyor idiyse de, Bahattin Şakir Bey bir 'halk çocuğu' olmanın kendisine (bütün otoriter ve halkın kabiliyetinden şüphe edici fikirlerine rağmen) otomatik olarak bir halk sevgisi bağışladığına inanıyordu»¹⁰⁵.

Nurettin Şazi Kösemihal ise Sabahattin Bey'in etkisinin sınırlılığını daha değişik biçimde açıklamaya çalışmaktadır. «120 yıla yakın bir geçmişi olan Le Play okulu, bugünün bilim gözüyle tarafsız ve nesnel bir incelemeden geçirilirse sadece çözümlemeli yönünün, yönteminin ayakta kaldığı görülür. Birleşimli yönünün ise -bilimin ilk kuruluş evrelerinde pek az sayıda monografilere dayanılarak, pratik

amaçlarla acele olarak ileri sürülen çeşitli sınıflama ve teorilerin-bugün bilim bakımından hemen hiç değeri kalmadığı söylenebilir. İşte Sabahattin Bey, *Le Play* okulunun çok sağlam olan bugüne kadar da canlılığını koruyan yöntem ve araştırmalarına değil de; daha çok sınıflamalarına, sistemlerine önem vermiştir. Bu yüzden de Sabahattin beyden bugün elimizde monografi araştırmalarıyla ispatı gereken bir takım ıslahat programlarından başka bir şey kalmamıştır»¹⁰⁶.*

Tütengil'in görüşleri de çok farklı değildir. «Sabahaddin Mektebi Türk tefekkürünün emrine objektif bir metot vermekle tarihi vazifesini tamamlamıştır. Genç nesiller Memleketiye giden yolun, fikirle aksiyonun bağdaştığı mantıkının bu çağrıda geçtiğini kıldukları nisbette üzerlerine düşen vazifeyi dahiya büyük bir başarı ile ifa edebileceklerdir»^{107a}. *İttihat ve Terakkiciler*, kendilerine en büyük rakip olarak Sabahaddini görenek onu efkârı umumiye nazârında kötülemekten geri durmadılar. Fikirlerini tahrif ederek Türkleri Sabahaddin aleyhine kışkırttılar.. Harp sonunda Osmanlı hanedanının içine düştüğü zillet, evvelce prestijinin büyük kısmını hanedan mensubu olmaktan alan Sabahaddin vâzîyetini çok sarımsın olsa gerekir»^{107b}.

Görüşlerinin yeterince değerlendirildiği de kuşkuludur. Lutfullah Bey, Tütengil'in «Sabahattin Bey'in fikir dünyasında sosyalist literatürün tesiri var mıdır?» sorusuna «Hiç kuşkusuz ki hayır! Toplum Bilimi ile sosyalizm birbirinin karşıtıdır. Zaten, ağabeyim, sosyalizmin ülkeleriyle açıkça savaştı, bu akaman en gözde temsilcilerini ebeştirdi» biçiminde bir yanıt vermek zorunda kalmıştır¹⁰⁸. Muzaffer Sencer'in yargısı gerçeğe daha yakındır. «Prens Sabahattin'in ülküleştirdiği, Batı'da sosyal zorunlulukların ortaya çıkarıldığı etkin ve girişken 'burjuva' sınıfıdır.. Batı ülkeleri için geçerli olan gelişme yönünü, Türkiye'nin de ilerleme doğrultusu olarak belirlemek istemiştir. Bununla birlikte, Batılılaşma sorununa cevap arayan akımlar içinde, sosyal yapı sorununa değinen, sosyolojik bir temele dayanan ilk tasarının Prens Sabahattin'e ait olduğunu söylene-

* Kösemihal, ayrıca Tanyol ve Mardin'in öne sürdüğü nedenlere benzer beş nedenle Sabahattin Beyin niçin Gökalp sosyolojisi önünde başarılı olamadığını açıklamaya girişmektedir.

bilir. Bize öyle geliyor ki XX. yüzyılın ikinci yarısında onun taşıyabileceği değer de başlıca bu özelliğe dayanır»¹⁰⁹.

Yaşam Öyküsü

Biz Sabahattin Bey'in görüşleri üzerinde bir değerlendirme yapmadan önce kısaca da olsa yaşam öyküsüne değinmek istiyoruz. Sabahattin Bey, çoğu kez bize siyasi çekişmelerin üzerinde bir bilim adamı kişiliğinde tanıtılmak istenmesine karşılık Osmanlı İmparatorluğunun son dönem siyasi çekişmelerinde aktif olarak rol almıştır. Sosyoloji alanında öne sürdüğü görüşleri ise siyasi seçimini desteklediği için benimsenmiştir. Bu nedenle yaşam öyküsünün bilinmesi, görüşlerinin daha iyi anlaşılması için gerekli olmaktadır.

Sabahattin Bey, 1877'de doğdu. Babası Damad Mahmut Paşadır. Mahmut Paşa da Damat Halil Paşanın oğludur. Sabahattin, annesi Abdülmecid'in kızı ve V. Murat ve Abdülhamid'in kızkardeşi Seniha Sultan nedeniyle Batı soyluluk ünvanlarından Prens sözcüğünü adının başına eklemiş ve Batı ülkelerindeki girişimlerinde Osmanlı Sultanlarına bu yakınlığından yararlanmak istemiştir. Oysa Danışmen Osmanlı sarayında baba soyunun kural olduğunu, Sabahattin'in baba yönünden köle çocuğu olması nedeniyle Prens ünvanını kullanamayacağını bizlere anımsatmaktadır¹¹⁰.

Damat Mahmut Paşa, Abdülhamid'e yakınlığından yararlanmış ve uzun yıllar onun Adliye Bakanlığını yapmış, önde gelen danışmanı olmuştur. Abdülhamid'i devirip V. Murat'ı yeniden tahta geçirmeyi amaçlayan «Farmason Cemiyeti üstadlarından Kleanti Skaliyeri tarafından idare edilen» Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi olayına Seniha Sultanın karışması üzerine görevden uzaklaştırılmıştır. Sonradan olayın kapanması üzerine Damad Mahmud Paşaya Evkaf Bakanlığı önerilmiş, ancak kendisi buna yanaşmamıştır.

Sabahattin ve kardeşi Lutfullah Damad Mahmud Paşanın gözetiminde özel öğretmenlerce yetiştirilmektedir. Bazı görüşleri göre Damad Mahmut Paşa, «Abdülhamit istipdadına karşı mücadele için, bütün ikbal ve servetini çığneyerek Avrupa'ya kaçan bir kahraman

* Tanyol'un Sabahattin Bey üzerindeki son yargısı da Muzafer Sencer'in değerlendirmesinden farklı değildir. Bk: «Hocamız Fındıklıoğlu», SK, S. 13.

kişi idi»¹¹¹. Oysa Damad Paşanın oğullarına özel olarak bulduğu öğretmenlerden birisi «bir gün ders esnasında, talebelerine bir İngiliz'in kendileriyle görüşmek istediğini söylemiş; beylerden bir randevu rica etmiş ve muvafakatlerini almıştı. Mülakata talib olan «Maymon» isimindeki zat, muayyen gün ve saatte beyler tarafından kabul edilmişti. Ziyaretçi, beylerle görüşürken, Bağdat Şimendifer imtiyazı temsil ettiği gruba verildiği takdirde İngiliz politikasının Türkiye lehine meyil ve binaenaleyh bu teşebbüsün kuvveden fiile çıkması, Türkiye'ye maddi ve büyük faydalar temin edeceğini bazı deliller göstererek izah etmiştir. Bu keyfiyet beyler tarafından babalarına arz edilince Paşa meseleyi derin derin mülahazadan sonra memleketin harici siyasetindeki kararsızlığı salim bir yola sokmuş olmak maksadıyla imtiyazın İngiliz grubuna verilmesinde fayda görmüş ve bu hususta ait olduğu makam ve mabeyne -kayınbiraderine- müracaatta bulunmuştur»¹¹².

Başvurularının dikkate alınmadığını gören Damad ve oğulları bir yabancı gemi şirketiyle anlaşarak 1899 yılı Aralık ayında İstanbul'dan kaçıp Marsilya'ya yola çıktılar. Damad Paşa, Paris'e geldi. Genç Türklerle ilişki kurdu. Paris'teki Genç Türk önderlerinden Ahmet Rıza Bey'le daha ilk görüşmelerinde anlaşamamış oldukları sezilmektedir. Damad Paşa çocuklarıyla buradan Cenevre'ye geçmiş ve Cenevre'de çıkan *Osmanlı* gazetesinin bütün hakları kendisine sunulmuştur. Damad Paşa da gazetenin «İngiltere'ye naklini kararlaştırma ve neşri için lazım gelen hurufat ihtiyaçlarını da temin etmiştir. . . Osmanlı gazetesi 1 Temmuz 1900 tarihinde Londra'da ve 15 Ekim 1900 tarihinde de (Folkston)da intişara başlamıştır»^{113a}.

Abdülhamid'in yurda dönmeleri için yaptığı öneriler üzerine başlayan görüşmelerden sonuç alınamayınca Mısır Hidivi kendilerini Mısır'a çağırdı ve «Paşa ve oğullarının masraflarına medar olmak üzere her ay 1000 lira veriyordu»^{113b}. Mahmud Paşa ve oğulları Mısır'da vakitlerini boş geçirmemişlerdir. «Hoca Kadri Efendinin idare ettiği «Kanun-u Esasi» gazetesine yardım» etmişlerdir. Mısır'da buldukları sırada Sabahattin ve Lutfullah kardeşler «Umum Osmanlı Vatandaşlarımız» başlıklı iki bildiri yayınlamışlardır. 1901 yılında yayınlanan bu bildirilerden sonra Sabahattin artık Damad Paşayı gölgede bırakmaya başladığı gibi başlıca görüşleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Sabahattin, bu bildirilerde

azınlıkların başkaldırmalarına Osmanlı yönetiminin zorbalığını öne sürerek hak vermekte ve çözümün Osmanlı'nın bütün gücünü dış baskılara direnmekle tüketmemesi bahanesiyle dış güçlerin istekleri doğrultusunda olması gerektiğini savunmaktadır.

Damad Paşa ve oğullarının Mısır'da da rahat durmamaları sonucu Hidiv, Türkiye'ye dönmeleri için baskıya başlamıştır. Bu baskılar sırasında parasız kaldıklarından söz edildiğine göre Hidiv'in maaşı kestiği anlaşılmaktadır. «Lakin hiç ümit edilmeyen bir tesadüf Paşa ve oğullarını büyük bir müşgülden kurtarmıştır. Paşaya Osmanlı Bankasından* gelen bir mektupta vaktiyle namlarına açılan cari hesapta bir yanlışlık olduğu ve halen bankada 1000 altın lira matlupları bulunduğu ve paranın emirlerine amade tutulduğu bildiriliyor. . şunu da işaret edelim ki gayaben yapılan bu gibi yardımlar vaktiyle Mithat Paşadan da esirgenmemişti»¹¹⁴.

Osmanlı Bankasından sağlanan bu 1000 altın lira ile önce Sabahattin ve Lutfullah, sonra da Damad Paşa Mısır'ı terk etmiştir. Sabahattin Bey, bundan sonra Paris'te ilk Genç Türkler Kongresini toplamak için uğraş vermiştir. Kongrenin 60 - 70 katılanla 2 Şubat 1902'de Paris'te toplanması gerekirken Fransız polisiyle çıkan anlaşmazlık sonunda toplantı ancak 4 Şubat'ta bir Fransızın özel evinde gerçekleşebilmiştir.

Azınlık sözcülerinin de katıldığı toplantıda Sabahattin Beyin desteğiyle iki önemli karar alınmıştır.

«a. - Yalnız propaganda ve neşriyat ile inkılap yapılmaz. Buna mebnî askeri kuvvetlerin de ihtilal hareketına iştiraklerini temine çalışalım,

b. - Ecnebi hükümetlerin müdahalesini davet suretiyle memlekette ıslahat icrasına tevessül edilmeli»¹¹⁵.

Sabahattin, bu görüşü, Abdülhamid'i devirme girişimlerinin mutlaka yabancıların karışmalarına neden olacağı için önceden yabancılar arasında seçim yapıp anlaşmakta yarar olacağı gerekçesiyle savunuyordu. Bu görüş toplantıya katılanların tümünce benimsenmemiş ve Genç Türkler arasında bir bölünmeye yol açmıştır. Bu

* Başta İngiliz olmak üzere yabancı sermayeli.

bölünmeden başlayarak Sabahattin Bey, hiç bir zaman İttihat ve Terakkicilerle uyuşmamıştır.

Söz konusu kararları uygulamaya koymak için Sabahattin uzun süre bekleyememiştir. Trablusgarp Fevkalade Kumandanı ve Vali Vekili Recep Paşa ile ilişki kurmuş ve yaveri ile İngiliz egemenliği altında olan Malta adasında buluşmuştur. Güvenilir subaylar aracılığı ile Trablusgarp fırkasından yine güvenilir bir kaç tabur asker yabancı bayraklı gemilerle Boğazlardan geçirilip İstanbul'a çıkarılacaktır. Askeri yönle Recep Paşa ve yaveri Şevki Bey ilgilenirken mali ve siyasi yönleri ile gemi bulma işini Sabahattin Bey yüklenmektedir.

«Recep Paşa'dan söz alındıktan sonra plan Paris'teki İngiliz Elçisi Sir Edmund Monson'a anlatılmıştır. Sir Edmund, biraz düşündükten sonra, İsmail Kemal'e İngiliz Hariciye Nezaretine takdim edilmek üzere mektuplar vermiş ve İsmail Kemal de derhal Londra'ya hareket etmişti. Hariciye Nazırı Lord Lansdowne, Alman İmparatorunu ağırlamakta olan İngiliz Kralıyla birlikte Sandringham'da bulunuyordu». İsmail Kemal, «Hariciye Nazırının orada bulunmamasına rağmen, beni Sir Edmund Monson'un gösterdiği aynı iş anlayışı ile karşıladılar ve derhal harekete geçtiler» demektedir¹¹⁶.

İsmail Kemal, Paris'e dönüşünde Damad Paşa'nın 18 Ocak 1903'te öldüğünü öğrenir. *«Gene de Prens Sabahattin darbe için gerekli parayı sağlamak üzere İsmail Kemal Bey'le Londra'ya gidecek kadar kendini toparladı» «Londra'daki temaslarının neticesi çok iyi idi. İngiltere hükümeti İstanbul'da harekate geçileceği sırada Akdeniz donanmasının ziyaret maksadile, Beşikçe civarında bulundurulacağını vadetmiş ve yalnız ihtilal başlangıcında haricin hadisattan haberdar olmaması için Eastern Telgraf kablosunun Odesa ve Köstenceye bağlı kısımlarının kesilmesini tavsiye eylemişti¹¹⁷.* Olayları daha yakından izleyebilmek amacıyla Sabahattin Bey Atina'ya geçmiştir. Lutfullah'ın İstanbul'a aynı nedenlerle gittiği ve bunun sonucunda yakalandığı düşünülebilir. Girişim başarısızlıkla bitmiş ve hiç bir sonuç alınamamıştır.

Bu başarısızlık üzerine Sabahattin Paris'e dönmüştür. Darbe girişiminde başarısızlığı, zorunlu olarak kendisini başka alanlarda çalışmaya itmiştir. Sosyolojiye ilgisi bu dönemlere rastlar. *«Birgün*

manen, maddeten çok yorgun, çok üzgün bir halde Paris'in meşhur caddelerinden birinde giderken bir kütüphanenin vitrininde Edmond Demolins'in (*A quoi tient la Superiorite des Anglo-Saxons?*) ünvanlı eseri gözüme ilişti. Hemen kütüphaneye girerek kitabı satın aldım. O gece bir hamlede kitabı başından sonuna kadar okudum. Müellifin Anglo-Saksonların faikiyetlerinin sebebi nedir? sualine verdiği cevapta o zamana kadar sosyoloji neşriyatında tesadüf etmediğim, müsbet ilimlerin metodlarına benzer ilmi metodun mevcudiyetini sezmiştim. Ertesi gün aynı kütüphaneye gittim ve Edmond Desmolins'in bütün kitaplarına satın aldım. Bunları da büyük bir dikkat ve itina ile okurken, kanaatim kuvvet bulmuş, bu eserlerin ilmi bir teselsül takip ettiğine, müsbet ilimlerdeki gibi bir müzahade sistemine malik bulunduğuna kanaat getirmiştim. Bu müddet zarfında büyük mütefekkir Edmond Desmolins'in dostluğu ile müşerref oldum. Böylece *La Science Sociale Cemiyeti*'ne bizzat intisap ederek bu cemiyetin diğer kıymetli mensupları ile de tanışarak birlikte çalışmak imkanına mazhar oldum»¹¹⁸. Görüldüğü gibi Sabahattin'in *science sociale*'e ilgisi kendisine yaptığı siyasi seçimi savunabilme olanağı sağladığı içindir. İngiltere'ye *science sociale* okulu aracılığı ile ilgi duymamıştır. Aksi söz konusudur. Ali Suavi'nin *Le Play*'den daha önce söz etmesine karşılık Edmond Demolins'in bir kitabının adı nedeniyle *science sociale* okulunun varlığından haberdar olmuştur.

Edmond Demolins aracılığı ile *science sociale* okulunun görüşleriyle tanıştıktan sonra Sabahattin, Paris'te *Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurmuştur. Derneğin başkanı kendisidir. «*Cemiyetin naşir-i efkarı olmak üzere «Terakki» gazetesini neşre başlamıştır («Terakki»nin intişarı 1906 tarihindedir)*»¹¹⁹. Türkiye'de de örgütlenmek çabasına girişilmiştir. «*Cemiyetin İstanbuldaki Şubesi bizzat «Cemiyeti İnkılabiye» tarafından vücade getirilmiştir*»¹²⁰.

Dernek, yurt içinde bazı ayaklanma kıstırtmalarına kalkışmıştır. «*Erzurum kıyama çok mühimdi; hükümeti günlerce meşgul etmişti. İsyana amil olan Hüseyin Tosun Bey Trablusgarp Askeri Rüşdiyesinin Fransızca muallimi iken Avrupa'ya kaçmıştır. Yukarıda, bir nebze bahsettiğimiz Recep Paşa ve İsmail Kemal Bey teşebbüsünün akamete uğramasından müteessir olan bu fedakar za-*

bit nazariyat ve neşriyatla inkılap yapılamayacağını takdir etmiş ve fiiliyata geçmek için Prens Sabahattin Beyin muvafakatini istihalden sonra Kafkasya tarikiyle gizlice Erzurum vilayetine girmişti. Orada hudud kat'alarına mensub Süvari Zabiti Hüsameddin (Ertürk) Beyle anlaşmış, Hürriyet talebi için faaliyete geçmiş ise de Ağnam Vergisi dolayısıyla Yıldız Sarayına çektikleri bir telgraf-tan naşi tevkif edilmiştir»¹²¹.

«Ermeni Taşnakıtyun fırkası murahhası Malumyan'ı Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin Beylerle temasa geçirmiş, bir program üzerinde birleşmek ve icraat şekillerini tayin kaydıyla bir kongre aldını teklif etmiştir. Kongre 1907 senesinin Aralık ayında Paris'de toplanmış, reisliğe Prens Sabahaddin seçilmiştir»¹²². Program taslağını Sabahattin hazırlamıştır. «Avrupalıların Türklere ziyade ehemmiyet vermek istedikleri Hıristiyan unsurların görüşlerini de göz önünde tutmak»¹²³ amacıyla ağırlık ademi merkezîyet ilkesine verildi. Böyle bir girişimin İmparatorluğun dağılmasına yol açacağını sezen İttihatçılar kongreyi bıraktılar.

Bu arada «Veliahd Reşad Efendiden çok mühim bir vaad elde edilmesine muvaffak» olunmuştu. «O vakitler bu mahabereden İngiltere Hariciye Nazırı Sör Edvar Grey ile Fransa Başvekili Mösyö Klemanso haberdar edilmişler ve Jön Türk kozuna yardımları istenmiştir»¹²⁴.

İkinci Meşrutiyet için yapılan girişimlerin başarıya ulaşması üzerine gerçekleştirilen anlaşma sonucu Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Mezuniyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki birleşmeyi kabul edeceklerdir. Ancak gecikme ile ve Damad Paşanın tabutuyla İstanbul'a dönen Sabahattin, bunu bir gövde gösterisine araç olarak kullanmış ve böylece ikiligin ortadan kalkmadığını göstermiştir. Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti üyelerine *Nesli Cedid* adı altında sözde bilimsel yeni bir dernek kurduğunu ve savunduğu görüşlerini bilimsel konuşmalar görüntüsü altında yaymayı sürdürmüştür. 14 Eylül 1908'de yakınlarının ön ayak olması ile Osmanlı Ahrar Fırkası kurulmuştur. Partiye katılmadı, aday olmadı. Ancak partiyle yakın ilişkisi bulunuyordu. Parti başkanlığı, yönetmeliğine karşılık Sabahattin için açık tutulmuştur. «Muhtemeldir ki başkanlığı reddeden Prens, fahri (ve gizli) başkanlığa ya da başkanlığın -kendisine bir cemile olarak- açık kalmasına razı edilmiş-

tir. Prensle Fıkra arasında yakın bir ilişiyi aramayı gerektiren diğ er bir nokta ise Ahrarın bir çeşit resmî organı durumunda olan Osmanlı gazetesinin Prensın para yardımı ile kurulmuş olmasıdır»¹²⁵.

Arkadan 31 Mart olayı gelmiştir. Cemal Paşa anılarında «öğ-rendimki Prens Hazretleri de Otuzbir Martın pek müteaddid olan tertipçilerinden biri imişler» demektedir¹²⁶. Sultan Reşad da aynı kanıdadır. «Daha ilk günü ihtilalin İttihat ve Terakki tarafından değil, bilakis Sabahattin'in taraftarları tarafından tertiplenip yapıldığına muttali olmuştum»¹²⁷.

Sabahattin, 31 Mart'tan kısa bir süre önce Sultan Reşad'a yakında bir ayaklanma olacağını, kendisini başa geçirmek için paraya gerek olduğunu söylemiş ve Sultan Reşad'ı bir İngiliz bankere borçlanması için zorlamıştır. 31 Mart ayaklanması süresince Sultan Abdülaziz'in düşürülmesi sırasında oynadığı rolü anımsanan donanmaya iki kez başvurarak olaylara istediği yönü vermeyi denemiştir. 31 Mart sonrası yakalanmıştır. «Sabahattin ve Fazl Beyler'in tutuklandıkları halde, haklarında kavuşturmadan vazgeçilmesi bir İngiliz karışmasının sonucu olabilir. İngiliz elçisi, Ramsay'e 27 Nisan 1909 günü Sabahattin Bey'e bir şey yapılmayacağını kesin olarak söyleyebildiğine göre, herhalde bir bildiği vardı»¹²⁸.

Sabahattin, bu tutuklanmadan sonra da siyasi yaşamdan kopmamıştır. 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası da ademi merkezîyet ilkesini savunmaktadır. «Ülke içinde Arnavutluk isyanından istifade eden bir askeri grup (Halâskâran Zabitan Hareketi) hükümeti tehdid ile düşürmüş, İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmış ve taleplerini kısmen gerçekleştirebilecek bir hükümet iş başına geçmiştir»¹²⁹.

«Prens, ihtilal beyannamesi ve programları üzerinde çalışmış, eksiklikleri kendine göre tamamlamıştır. Hazırlanan beyannameyi ilkin evinde jelatinle, sonra Beyoğlu'nda bir matbaada gizli ve çok miktarda bastırmaştır. Prens Sabahattin bu uğurda bir hayli para harcamış; asker, sivil, yüksek okul öğrencilerinden taraftar bulmaya çalışmıştır. Prens ile Nazım Paşa ve Kamîl Paşa arasında yazışma ve görüşmeler olmuş, bu işte Rıza Nur aracılık etmiştir. İngilizci çevrelerin düzenlediği bu darbe teşebbüsü, sırf bir askeri hareket diye gösterilmiştir. Rıza Nur, bu taktiği şöyle açıklamak-

tadır :- Biz kendimizi ve bütün sivilleri gizleyerek, bu harekete sırf bir askeri hareket süsünü veriyorduk»¹³⁰.

İttihatçılar bu olup bittiye Babiali baskını ile karşılık vermişler ve hükümeti yeniden ele geçirmişlerdir. Sabahattin Bey ve yandaşları yeniden iktidarı elde etmenin çarelerini aramaktadırlar. İttihatçılara yöneltmiş bir dizi suikast tasarlanır. Bunlardan ancak Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesini amaçlayan başarılı olmuştur. Olay ülkede büyük tutuklamalara yol açmıştır. Cemal Paşa olayı aşağıdaki biçimde özetlemektedir : «*Prens Sabahattin Bey ortadan kaybolmuştu. İngiltere Sefareti baş tercümanı Fitz Maurice ile askeri atasesi Binbaşı Tyrnel tarafından himayeye mazhar olarak İngiliz resmi müesseselerinden birinde olduğunu haber alıyordum ama, bittabi bir şey yapmak mümkün değildi»¹³¹.*

Bu arada Fransızların ilgi gösterdiği Tunuslu Hayrettin Paşa'nın oğlu Damad Salih Paşa idam edilecektir. Bunun Sabahattin için anlamı açıktır. Yakalanırsa ne Sultan ailesine yakınlığı, ne de İngilizlerin dostluğu kendisini kurtaramayacaktır. Rıza Nur'un söylediğine göre altı ay kadar İngiliz elçiliğinde saklandıktan sonra yeniden Paris'e kaçmıştır.

İttihatçılar, artık Alman yanlısı bir siyaseti seçmişlerdir. İngilizlerin bu durumda her hangi bir etkinliği söz konusu değildir. Buna bağlı olarak Sabahattin de Türkiye'de önemini yitirmiştir. Paris'te yeni bir fırsatın doğmasını bekleyerek günlerini geçirir. Bu fırsat karşısına I. Dünya Savaşı ile birlikte yeniden çıkmıştır.

Osmanlıların İngilizlerden yana savaşa katılmasını sağlamak olanağı bulunmamaktadır. En azından Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmaması için çaba gösterecektir ama İttihatçılar acele davranırlar. Sabahattin yine de boş durmamıştır. «*Sabahattin, Birinci Dünya Savaşı yıllarında da, İttihat ve Terakki hükümetini devirmek, İngiltere ve müteffikleriyle ayrı barış yapma yolunda çaba göstermiştir. İsviçre'de iken 1916 yılında İngiltere ve Fransa'da bulunan Türk göçmen ve esirlerinden bir seferi kuvvet kurup, Türkiye'ye çıkarma yapmayı öteki muhaliflerle birlikte planlamıştır. Çıkartma başarıya ulaşırsa Osmanlı Hanedanından bir prensin başkanlığında -ki bu Prens Sabahattin olabilir- geçici bir hükümet kurulup barış yapılacaktır. İsviçre'deki muhalifler, bu yolda Fransız,*

İngiliz ve Rus etçiliklerine gizli bir muhtıra vermişlerdir. Teşebbüs Çar'ın «Türkiye'yi bertaraf etmek lazımdır. Herhalde artık Türkiye'nin yeri Avrupa değildir. Bu itibarla muhalefet partisi ile münasebette bulunamayız» mütalaası üzerine sonuçsuz kalmıştır»¹⁸².

«Eski arkadaş Rıza Nur'a inanmak gerekirse, Prens Sabahattin, ona bir Fransız memuru aracılığıyla yolladığı mektupta, Çanakkale Boğazına saldıran İngiliz ve Fransızlara mukavemet edilmesin diye propaganda yapılmasını istemiştir. Rıza Nur'un 'açık hiyanet' diye nitelediği mektupta şunlar yazılıdır : Türkiye nasıl olsa bitmiştir. Fransız ordusu hücum edecek. İstanbul'a girecek. Bu zat (Fransız görevli) ile sözleşiniz. Beraber gidiniz. Bize bir vazife düşüyor. Halk mukavemet edip kırılmasın. Bizler halkı ikna edip mukavemet ettirmeyelim»¹⁸³.

Sabahattin savaş sonrası İngiliz işgali sırasında İstanbul'a dönmüştür. Umduğunu bulamamıştır. İşgali altında bir başkentte İngiltere artık aracıya gerek duymamaktadır. Sabahattin *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* adlı kitabını yayınlar, çevresinde bir kaç genç toplanır. O kadar. 1924'de Osmanlı ailesine yakınlığı nedeniyle yeniden Türkiye'den ayrılmak zorunda kalır.

Sabahattin için bilim adamı denir. Siyasi çekişmelerden uzaklaştığına göre kendisini bilimsel çalışmalarına bütünüyle adanabilmesi gerekirdi. Oysa siyasi oyunlardan uzaklaşmak zorunda kalınca tek bir satır bile yazmak gereğini duymamış, bilime olan ilgi si de son bulmuştur.

«Şahsiyeti gibi fikirleri de haksız bir ihmale uğrayan Prens Sabahattin, yılların ömrüne sardığı yalnızlık acularıyla, İsviçre'de, 30 Haziran 1948'de, hayata gözlerini yummuş»¹⁸⁴.

C. — SABAHATTİN BEYİN GÖRÜŞLERİ

Sabahattin Bey, yurdumuzun ilk önemli sosyologu olarak düşünce tarihimizde yerini almıştır. Sosyolojiyi Türk düşüncesine kazandıran ilk yazarlarımızdan birisidir. Yazılarıyla Fransız sosyoloji akımlarından birisini yurdumuzda tanıtmıştır. *Science sociale* okulunun görüşlerini yazılarında benimsemiş ve bu görüşleri Türkiye'nin sorunlarına çözüm getirebileceği inancıyla savunmuştur.

Yazılarında sosyolojiden söz eden, Batı'daki sosyoloji çalışmalarını yurdumuzda tanıtan Sabahattin'den önce de başka düşünürlerimiz olmuştur. Ancak hiç birisinin aktarmaları yurdumuzda süreklilik kazanamamıştır. Sabahattin, sosyoloji tarihimizde öncülük sıfatını görüşlerinin düşünce yaşamımızda izleyiciler bulmasıyla kazanmıştır.

Sabahattin Bey, kendisini sürekli siyaset dışı saymış ve yazılarında bize öyle tanıtılmıştır. Ancak yaşam öyküsünü izlerken gördüğümüz gibi yazılarını yayınladığı dönemlerde faal bir biçimde siyasetin ve siyasi çekişmelerin içindedir. Kendisini siyaset dışı göstermek, o günkü çekişmeler içinde Sabahattin'in çıkarlarına daha uygun düşüyordu. Daha sonraki Sabahattin Bey sosyoloji bilimi içinde değerlendirilmek istenince bilim ile siyasetin uyumsuzluğu, bilimin siyasetin dışında ve üstünde olması gerektiği konularında yaygın ön-yargı nedeniyle Sabahattin'in kendisini siyaset dışı göstermek isteği tartışılmadan benimsenmiştir.

Sabahattin'in yurdumuzda desteklemiş olduğu akım, onaylanması olanağı bulunmayan bir akımdır. Ancak kendisinin günün siyasi çekişmelerine katılmış olması, Türkiye'nin sorunlarına eğilmesini sağlamıştır. Böylece yazılarında kendisinden önce sosyolojiyi Türkiye'de tanıtan düşünürlerimizin aksine sosyoloji soyut bir öğreti olarak kalmaktan çıkmıştır. O günkü koşullar içinde Türk sosyolojisinde toplumumuz sorunlarıyla ilgilenebilmek olanağı ancak siyaset yolu ile bulunabiliyordu. Sabahattin'in görüşlerinin yandaş bulabilmesi, etkisini günümüze kadar sürdürebilmesi de ancak böylece söz konusu olmuştur. Sabahattin'in görüşleri İttihat ve Terakki yönetiminden hoşnut olmayanlar arasında kolayca yayılabilirken başka bir iktidarda yönetime aday olanlarca da savunulması sürdürülmüştür.

Siyasete yakınlığı başlangıçta Sabahattin'in görüşlerine bir canlılık, bir süreklilik kazandırırken günümüzde adından söz edilmesi siyasi alanda değil sosyoloji alanındaki izleyicilerin çabaları sonucudur. Siyasette sorunlar, artık çok daha değişik bir düzeyde ortaya konulmaktadır. Yine yurdumuzdaki iktidar çekişmelerinden giderek uzaklaşmaları, yönetime geçebilme umudlarını iyiden iyiye yitirmeleri sonucu, Satvet Lütfi Tozan örneğinde gördüğümüz gibi, Sabahattin'in siyasi alandaki izleyicilerini yabancılarla işbirliğine

kadar sürüklemişlerdir. Sabahattin'in izleyicileri arasında adı edilebilecek bir tek Mehmet Ali Şevki Bey vardır. Kendisi Sabahattin'in görüşlerini sosyoloji alanında yeniden ele almış ve bu görüşleri tamamlamaya çalışmıştır.

Sabahattin Bey, başlıca görüşlerini dört kitabında Türk okurlarına sunmuştur. İlk üç kitabı, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde, İttihat ve Terakki ile çekişmeleri sırasında yayınlanmıştır. İlk iki kitabın içeriği II. Meşrutiyet sonrası Türkiye'ye döndükten sonra İstanbul'da yandaş gençlere yaptığı konuşmalara dayanmaktadır. Konuşmaları ve kitaplarının yayınlanması İttihat ve Terakki'nin sert tepkileriyle karşılaşmıştır. Üçüncü kitabı ise, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Paris'e dönmek zorunda kalınca İttihat ve Terakki'nin ağır suçlamaları sürdüğü için yurt dışından kendisini savunmak için yazdığı mektuplardan oluşmaktadır.

Sabahattin'e suçlamalar, İttihat ve Terakki'nin yayın organlarında, parti sözcülerinden Hüseyin Cahid Yalçın tarafından yöneltilmiştir. Sabahattin'e yöneltilen en başta suçlama siyasi alandaki gizli çalışmalarıdır : Sabahattin, Ahrar'ı desteklemekte ve İttihat ve Terakki'yi kösteklemek için çaba göstermektedir. Sabahattin'in savunduğu merkez dışılık İmparatorluğu parçalamaya yöneliktir. Bölücü güçlerin Sabahattin'e yakınlığı boşuna değildir.

Son kitabı «*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*», 1918 yılında İttihat ve Terakki iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra mütareke İstanbul'unda yayınlanmıştır. «*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*» kitabı Sabahattin'in en geniş çalışmasıdır. İlk üç kitabında öne sürdüğü görüşleri yeniden, bu kez daha geniş bir biçimde ele almaktadır. Sabahattin'in İttihat ve Terakki ile olan tartışmaları, geniş biçimde sosyoloji konularını da kapsamına karşılık Ziya Gökalp tarafından bilmezden gelinmiştir. Sabahattin ise, son kitabında Gökalp'in adını anmamaktadır ama sosyoloji dolayısıyla kendisine açıktan saldırmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Sabahattin Bey'in sosyoloji ile ilgili çalışmaları yurdumuzdaki siyasi çekişmelere faal olarak katıldığı yıllara rastlamaktadır. «*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*» adlı kitabıyla artık son sözünü söylemiş gibidir, 1924 yılında Avru-

pa'ya son ve kesin yerleşmesinden sonra Türkiye sorunlarıyla ilgisi Türkiye'deki hayranlarına yazdığı mektuplarla sınırlı kalmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında ise «*Anglo-Amerikan Efkar-ı Umumiyesine Bir Hitap*» ve «*Demokrasi'nin İctimai ve Vicdani Yeni Bir İhtatı Lazımı*» adlı iki yazısını yabancı gazetelerde yayınlama girişimleri olmuştur¹³⁵.

Sabahattin Bey'in görüşlerini değerlendirebilmemiz için elimizde yayınlanmış olarak sözü edilen dört kitabı bulunmaktadır. Yayınladığı «*Terakki*» gazetesinde çıkmış yazıları henüz bu gazetenin sütunları dışına çıkartılıp tartışmaya açılmamıştır. Biz, kitaplarında da konuları yeniden ele almaları tanık olduğumuz için gazete yazılarında öne sürmüş olacağı belli başlı görüşlerine kitaplarında yer verilmiş olduğunu sanıyoruz.

Bütün öbür sosyologlarımız gibi Sabahattin Bey'in görüşleri de henüz yurdumuzda henüz gerektiği biçimde tanınmaktan uzaktır. Bu nedenle önce Sabahattin Bey'in görüşlerinin bilinmesi zorunluğu vardır. Kitaplarında bazı konuların yeniden ele alındığı görüldüğü için yenilemelere engel olmak için kitaplarını tek tek ve sırayla değil birlikte elle almayı yolunu deneyeceğiz. Ancak görüşlerinin eksiksiz tanınmasıyla Sabahattin Bey konusunda bir yargıda bulunabilmemiz olanağı ortaya çıkacaktır.

İttihat ve Terakki ve Sabahattin Bey

Sabahattin Bey, kitaplarında çalışmalarını sırasında siyaset dışı kaldığını belirtmekten geri durmamaktadır. Ancak yine kitaplarında önemli bir bölüm, İttihat ve Terakki ile olan çekişmelerine ayrılmıştır. Söz konusu parti tarafından kendisine yöneltilen suçlamalara karşılık verdiği gibi İttihat ve Terakki'ye eleştiriler yöneltilmektedir. Bu tartışmalar sırasında Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki'den ayrıldığı konuları ve Türkiye'nin sorunları önünde tutumunu belirttiği için görüşlerinin tanıtılmasına kitaplarının bu bölümleri ile başlıyoruz.

Sabahattin Bey, önce kendisine yöneltilen eleştirilerin yersiz ve haksızlığından şikayetçidir. «*Mihver-i hissiyatımız mütefessih bir garaza istinad ediyor*»¹³⁶. Oysa kendisinin yönelttiği eleştiriler, yapılan haksızlıklar önünde sessiz kalamadığı içindir. «*Haksızlığın*

birine göz yummaksa insanı diğerlerine karşı da göz yummağa ve yavaş yavaş insaf ve adalet haricinde bambaşka bir hikmet-i hükmîet icadına sevk eder»¹³⁷. Ayrıca bu eleştirileri, İttihat ve Terakki yandaşlarının tutumuna karşılık, yararlıdır ve günün gereklerine uygundur. «XIX. asrın sonlarında edebiyatla sanayi-i nefîsede olduğu vechile mesail-i siyasiye ve ictimaiyenin de şahsi muhakematın boğucu darlığından kurtulup tetkikat-ı fenniyeye olmasına tenkid-i gayr-ı şahsinin büyük hizmetleri dokundu»¹³⁸.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkilerine de bir açıklama getirme çabası içindedir. «İttihat ve Terakkiyle bir yolda yürümeye başladık de bir tehlikeye karşı bir nokta-i müdafaaadan yürümeye başlamıştık». «Halafgiran muhitinde biri ekseriyet, diğeri ekalliyette olmak üzere iki muhalif ceryan önünde bulunduğumuzu gördük; fakat ma'ruz olduğumuz en çirkin iftiraları bile, Yıldız cinayetleri karşısında görmemeğe, bilmemeğe cebr-i nefis ettik»¹³⁹.

«Önceki dönemin otuz yıllık gelişigüzel yönetimine karşı iki tepki akım» doğmuştur¹⁴⁰. Bu bakımlardan birisi, Sabahattin Bey'in sözcülüğünü yaptığı Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet-i İdari Cemiyeti anlayışıdır. «Sosyal örgütümüzün kökünden çözümlenmesinin, özel ve yönetsel hayatımızı iş göremez bir duruma sokan hastalığın belirlenmesinin kesin olarak gerektiğini anlamış», «yayınlarının temelini «Science Sociale»e dayandırmaya çalışmıştı»¹⁴¹. Böylece söz konusu akımın getirdiği «bilimsel çözümlenmeler, sosyal yasalardan çıkıyordu»¹⁴².

Bu çerçeve içinde Sabahattin Bey, yurt dışındaki çalışmalarını aşağıdaki biçimde özetlemektedir : «Vatandan ayrılmak üç esaslî maksadın ta'kibine çalıştık : a. - istibdadın bir veya birkaç kişi tarafından değil fakat tarz-ı maişet ve nekaisi ictimaiyemizden neşet ettiğini göstermek (ve) efkarı umumiyeyi terbiye-i milliyemizin islahı lüzumuna kazandırmak, b. - cins ve mezhep farkı gözetmeksizin Osmanlılığı teşkil eden anasırdan hiçbirinin muhtariyet(-i) idare veya istiklal siyaseti ta'kip etmemeleri lüzum-u kat'isini ihzar etmek, c. - adem-i medeniyete karşı milletimizin idare-i sabıkasının payansız zulümlerine müstehak olmadığını edille-i lazıme ile ispata çalışmak ve büsbütün abeyhimizde bulunan efkar-ı garbiyeden bir kısmını olsun* dava-ı millimize kazanmak»¹⁴³.

* Bütün Batı ile değil.

«Meşrutiyetten evvelki neşriyatımızın esası : Bütün felaketlerimiz istibdattan, istibdat ise Sultan Hamid ve hükümetinden doğuyor. Şu halde hükümeti devirir, yerine meşrutiyeti geçirirsek herşey düzelir; memleket kurtulur»¹⁴⁴. Sorunlarımızı «biz bunca senedir bir kişinin, oturduğu dalları kesen bir mecnunun seyyiatına saymakla kalıyor, fenalığın asliyle değil gelip geçici bir şekliyle uğraşıyoruz»¹⁴⁵. «Biz hürriyet istedik; fakat hür olan milletlerin onu nasıl kazandıklarını düşünmedik, ahval-i içtimaiyemizin tenkidine yanaşmadık; neşriyatımız da bittabi te'sirsiz kaldı»¹⁴⁶.

Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki ile olan bu uyumsuzluğuna, İttihat ve Terakki iktidarı önünde bir karşı partinin gerekliliğine inanmasına karşılık kendi söylediğine göre her hangi bir siyasi partiye katılmamıştır : «Eski fırka-i Ahrar'a gelince bu, Manastır'da misafiriniz bulunurken haberim bile olmadan teşekkül etmiş, İstanbul'a avdetimizden sonra ise, -bir fırka-i muhalefenin lazım-u mevcudiyetini tasdik ile beraber- fırkaya itihakımız için vuku bulan hutuşkar davetlerin cümlesine -mesleğimizde sabitkadem kalmak azmiyle- itizar eylemiştik»¹⁴⁷.

Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki yönetimiyle uyumsuzluğunu nedenleriyle açıklama çabasıdadır. Sabahattin Bey'e göre «istibdatların en koyusuyla meşrutiyetlerin en sathisi arasında ne fark var ise bizim dünkü idare ile bugünkü idare arasında o fark var ki bu da ahval-i içtimaiyemize göre pek tabiidir»¹⁴⁸. Söz konusu yönetim, Abdülhamid döneminde ortaya çıkmış iki tepki akımının ikincisinin ürünüdür. Bu ikinci tepki akım, İttihat ve Terakki anlayışdır. Bu anlayış, «baskı rejiminin bütün sorumluluğunu bir kişiye yüklemek isteyen mutlakiyet yerine meşrutiyetin savunulmasını her sorunun çözüm yolu sanan genel kuramlar, tek yönlü kanılardan çıkıyordu»¹⁴⁹.

Sabahattin Bey, «politika ile uğraşmadığını, politikacılığın en büyük hasmı olduğunu bizzat iddia» ettiğine göre artık «İttihat ve Terakki Cemiyeti, en büyük düşmanlarına cemiyetin haricinde değil dahilinde aramak»dır¹⁵⁰. İttihat ve Terakki, kendi yol açtığı yanlışlarla ve «kavmiyetçiliği askerliğe kadar teşmil etmek nihayet bize 31 Mart faciasını yaşattı»¹⁵¹. Sabahattin Bey'e göre İttihat ve Terakki, «başlıca iki büyük sınıftan tereküküp ediyor : Ezenlerle ezilenler. Ezenlerin gayeyi hayalîyesi ezmekte devam; ezilenlerinki farkında olmayarak- ezenlere karışmak»tır¹⁵².

Azınlıklar Sorunu

İttihat ve Terakki'nin Sabahattin Bey'e yönelttiği başlıca suçlamalardan birisi de, kendisinin azınlıklarla olan yakın ilişkisi ve azınlıkların isteklerinin gerçekleşmesi amacıyla İmparatorluğu parçalama çabalarına girişmesidir.

Sabahattin Beyin «*bir de Ermeni vatandaşlarımızın mazhar-ı istiklal olmalarına*» çalışması konusu bulunmaktadır. «*Ermenilerle Türkler, bu eski ve yeni dostlar meyl-i adaletten doğma bir incizab-ı müteakibille birleşiyor*»¹⁵³. Ve «*hareketin devamı şüphesiz anasır-ı saireyi de cezb edecek*»¹⁵⁴. Türkler için bir Ermeni düşmanlığı söz konusu olamazdı. Aksi durumda «*kılıçlarının önünde Avrupa'nın titredığı bir asırda Anadolu'nun içinde tek bir Ermeni bırakmazlardı*»¹⁵⁵. Ermeniler arasında bazı kişiler «*haricin müdahalesini celb için sarf ettikleri kuvvetin onda birini Türklerle ittihadı tahisi olsa idiler şüphesiz tarih-i Osmani'de pek muhterem bir mevki kazanırlardı*». «*Bununla beraber eğer hükümet vazifesini zerre kadar idrak etseydi bu katiller asla vuku bulmazdı*»*. «*Fakat mademki hükümet ile vazife bugün büsbütün ayrılıyor, o halde Türk ve Ermeni mânevverleri fecayi-i maziyenin tekerrürünü imkansız bırakacak vesaitte elbirlikte sarılmalı*»¹⁵⁶.

Yine «*Patrikhanelerin imtiyazlarını lağve teşebbüs müslim-gayr-i müslim anasır-ı Osmaniye arasında bir çok kan dökülmesine ve neticede ecnebilerin işimize müdahale etmelerine sebebiyet verir*»¹⁵⁷. Ve ayrıca «*Osmanlı Hıristiyanları her yerde ekalliyette kaldıklarından bir istiklal-ı hususi davasında bulunamazlar*»¹⁵⁸. Hıristiyan azınlıklar, Osmanlı İmparatorluğuna bağlı kalmak zorundadırlar. Osmanlı hıristiyanları için «*kendilerine nisbette pek büyük bir kuvvete malik bulunan akvam-ı şimaliyenin önünde saman çöpü gibi süpürülmelerini men edecek yalnız bir Osmanlı Devleti var*»¹⁵⁹.

Osmanlı İmparatorluğunun varlığını yalnız hıristiyan değil müslüman halklar için de gereklidir. «*Aşiret rekabetleri de Türk olmayan müslümanları mahvediyor*». «*Müferekatın kendilerini çar-*

* Sabahattin Bey olanlardan yalnızca Ermenileri değil İttihat ve Terakki hükümetini de suçlu bulmaktadır.

çabuk bir ecnebi boyundurluğu altına geçireceği ve mütemadi isyanlar tevliidiyle daha bir çok zaman istikballerini tehlikeye maruz edeceğini anlamaya başlıyor»lar¹⁶⁰.

Bilim Anlayışlarında Farklılıklar

Sabahattin Bey, kendi deyişiyile siyasi çekişmelerin dışındadır. İttihat ve Terakki ile uyumsuzluğu, bu durumda basit bir iktidar çekişmesi olamazdı. Sabahattin Beye göre uyumsuzluk Türkiye'nin sorunlarına yaklaşım biçimini bilimsel olarak tanımlamamaktadır. Bu amaçla kendi genel bilim anlayışına, özel olarak da toplum bilim anlayışına değinmiştir.

*«Bilim, olayları birbirine bağlayan ilişkileri ve bunları yöneten yasaları bulmak ve böylelikle doğurdukları gelecek hakkında çıkarımlarda bulunmaktır»*tır. *«Evrinde hangi sorunu biraz kurcalarsak, hiç bir şeyin rastlantısal olmadığını, her sonucun bir nedenden doğduğunu görüyoruz»*. Toplum yaşamı da bu kuralın dışında değildir. *«Gezegenimizde son evrim aşamasını meydana getirmekten başka bir şey olmayan insanlığı, sosyal bakımdan yöneten özel yasaların bulunacağı»* kaçınılmaz bir gerçektir. Bu nedenle toplum konularına, sorunlarımıza bilimsel bir tutumla yaklaşmak zorundayız. Ayrıca toplumu yöneten özel yasaları *«bilip bilmemek hiç bir zaman kendimizi onların etkileri altında bulunmaktan kurtarmaz»*. *Yalnızca bu yasaları «bilmek, kendi kendimizi yönetmek, bilmemek ise körükörüne yöneltmektir»¹⁶¹*

«Bugünkü bilimler deney ve gözlem yönteminden doğuyor». *Günümüz bilimlerinden «bir kısım yalnız gözleme, bir kısım da her ikisine birden dayanmakta»*dır. *«Gözlem, özel bir çözümleme yöntemine sahip olunduktan, başlı başına olumlu bir bilgi dalı doğurabiliyor»*. *«Belirli bir konuyla ilgili gözlemlerin bilimsel olabilmesi için, o konuyu meydana getiren olayları ortalama değil, kökten kavrayacak bir çözümleme yöntemi edinmek gerekli»*dir. *«Bu türlü bir yöntemle sahip olmaktan doğacak buluşlar aynı yönde yürüyerek çoğalmakla bir sınıflama, bir bileşim yaratıyor. Bu sınıflama ve bileşimlerle de bir bilimin temeli atılmış oluyor»¹⁶².*

Oysa sosyolojinin *«en ileri gidenleri bile hakiki bir usul-u fenni dairesinde çalışmıyor; birinin başladığı tetkikatı diğeri takip ede-*

mıyor. Bittabi tetkikatları, bazen havi oldukları faideli fikirlere rağmen bir ilimden ziyade bir felsefe-i ictimai vücuda getiriyor»¹⁶³. Sosyoloji, «toplumsal olayları yalnız genel ve ortalama olarak ve ancak yüzeyden kavradığı için uğraştığı sorunların derinine inemiyor». «Soyut kavramlar ve hayal ürünleriyle dolu bir sosyal felsefe» olarak kalıyor. Yine sosyoloji, «salt sosyal, yaani özel bir köklü bir görüş noktasından kavramları gereken sorunlara psikoloji, hukuk, ekonomi, ahlak, felsefe ve tarih gibi çeşitli bir genel görüş noktalarından bakıyor». Ve «her sosyal biçime göre başka başka olması gereken hukuk, ekonomi, ahlak gibi olayları, doğurucu neden sanıyor». Sosyoloji, «insanlığın bilimsel bir sosyal sınıflamasına sahip değil»dir. Her sosyolog kendi görüş noktasına göre çalışan bir yazar» olarak kalmakta ve sonuçta da ortaya «bilim yerine ancak anarşi» çıkmaktadır¹⁶⁴.

Buna karşılık «usul-u müşahade ve tecrübeviyenin tatbiki sayesinde (-) ilm-i ictima, hayat-ı ictimaiyenin esrar-ı müsellesesini tecriden fakat kuvvet ve vuzuhla izah ediyor»¹⁶⁵. Science sociale, «olumlu bir bilgi dalı»dır. «Doğuşunu üç büyük düşünür: Le Play, Henri de Tourville, Edmond Demolins'e borçlu»dur. Science sociale, «gözlem yöntemiyle sosyal sorunları çözümlenmede başarı göstermiş ve «insan kurumlarını sosyal bakımdan çözümlenebilmek için, kendi sosyal yöntemine dayanarak ve yalnızca karmaşığa doğru çeşitli sosyal sınıflarla ilgili olarak meydana getirdiği monografiler yardımıyla kurul»mustur¹⁶⁶.

Sabahattin Bey ile İttihat ve Terakki, Türkiye'nin sorunları ve bu sorunların çözümü konularında uyusmamaktadır. Sabahattin Beye göre bunun nedeni toplum sorunlarına bakış açılarının değişik olmasıdır. Bu değişiklik ise, toplum anlayışlarındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Söz konusu farklılık science sociale ile sosyoloji arasında bulunan farklılıktan başka bir şey değildir. Sabahattin Bey, İttihat ve Terakki önünde kendisini haklı saymaktadır. Çünkü science sociale gerçek olumlu bir bilimken sosyoloji, bir toplum felsefesi olmaktan öteye gidememektedir.

Görüldüğü gibi Sabahattin Bey, Türkiye sorunları önündeki tutumunu ve İttihat ve Terakki yandaşları ile görüş ayrılığını sosyoloji anlayışlarındaki farklılıklarla temellendirmek istemiştir. İttihat ve Terakki, yanlış ve yetersiz bir toplum anlayışı nedeniyle sorunları-

mızı yüzeysel bir biçimde kavramakta, sonucunda da önerdiği çözümler Türkiye koşulları önünde etkisiz kalmaktadır.

Sabahattin Bey'e göre İttihat ve Terakki anlayışı, toplum yasalarını bilmemenin getirdiği bir eksiklikle sorunları siyasi düzeyde açıklamakta ve siyasi çözümlerle sorunların üstesinden gelinebileceğine inanmaktadır. Türkiye'de bir Abdülhamid'in işbaşından uzaklaştırılması ile aydınlığa çıkılacağını sanmak yanlıştır. Bu nedenle yönetim değişikliğine karşılık Türkiye'de sorunlar aynı kalmıştır.

Sabahattin Bey ve yandaşları ise, *science sociale* okulunun öğretilerine dayanarak toplum yasalarını bildiklerine ve bu yasalar aracılığı ile Türkiye'nin sorunlarını çözümlerebildiklerine inanmışlardır. Türkiye'nin sorunlarının temelinde toplum yapısı bulunmaktadır. Bu nedenle Sabahattin Bey'in yazılarında toplum yapısı konusunda özellikle durulmuş ve sorunlarımızın çözümünün de toplum yapısında değişikliklerle bulunabileceği öne sürülmüştür.

Toplumsal Yapı

Sabahattin Bey'in deyişiyle «*şimdiye kadar düzenlenen «ıslahat» proje ve programları, bilimsel çözümlerden çıkma pratik bir bileşim değil, tek yanlı ve büsbütün sıradan bir görüşün ürünü*» idi. Yine «*sosyal üstünlüğü sağlamada hükümet şekilleri ve organları ne kadar güçsüzse, öğretim de o kadar güçsüzdür. «İlerlemeye engel olan dinimiz değil, sosyal yapımızdır. Ahlak da yapının türüne göre ya gelişir ya da geriler.*» «*Fikri yetenek ve gelişmeye belirli bir doğrultu veren, ancak sosyal hayatın koşulları*»dır. «*Sosyal örgütü meydana getirenlere, toplumun izlediği yapı doğrultusunda etkilerine uğradığı çalışma ortamı*»dır. «*Herhangi bir sosyal olayın bilimsel çözümlenmesine girişilirse, hemen yapıyla olan ana bağlantı belir*»mekte ve «*her sorunda ana doğurucu öge olarak «sosyal yapı» karşımıza çıkmaktadır*»¹⁶⁷.

Bu nedenle de «*ulus ve hükümet şeklinin ayrılığına rağmen, aynı yapı her yerde aynı sonucu*» vermektedir. «*Bir toplumu ve yönetim erkini düzeltebilmek için, önce toplumun sosyal yapısını tanımak ve diğer yapılarla arasındaki ayrımları belirleyebilmeli*»dir. «*Sosyal yapımızın izlediği doğrultu değişmedikçe, yöntem hayatında yapılacak «ıslah» hep yüzeyden ve ister istemez kısır olacaktır.*» «*Han-*

gi ülkede, özel ve yönetsel hangi çevrede olursa olsun gelişme, zamanın pratik ve gerçek ihtiyaçlarına uymaktır. «Bu da sosyal gelişmenin doğurduğu bireyci yapı doğrultusunda yürütmekte mümkin»dür¹⁶⁸.

«Toplumlar arasındaki ayırım, hükümet şekillerinin ayrılığından değil, sosyal yapıların ayrılığından ileri geliyor». Bu toplum yapılarının ayrılığına dayanan «Edmond Demolins'in toplum sınıflaması» bulunmaktadır. Bu toplum sınıflamasında gözetilen «çesitli doğrultular izleyen ana evrim çizgilerini bulmak»tır. Ve «bir ülkenin yapısı bilinince, gözümüzün önüne hemen ana çizgileri bakımından belirli bir geçim yolu ve bir takım özellikler gelmektedir»¹⁶⁹.

«Asya halkıyla Avrupa'nın doğu ve güneyi, Afrika, Orta ve Güney Amerika ulusları bütüncü yapıya, Avrupa'nın batısıyla Kuzey Amerika toplumları ise bireyci yapıya bağlıdır. Doğu'da «fikir gelişmelerinin yöneldiği doğrultuyu çobanlık sanatı ve bütüncü yapı» belirler. Kolay bir çalışmanın bıraktığı boş zamanlar hayale dalmaya ve soyut kavramlar üzerinde düşünmeye yol açar. Doğu'da «akal yürütme biçimi, tüm dengellim»dir ve «fikrin gözlem ve deney alanında yürütmesine engel»dir¹⁷⁰.

«Asya, Afrika, Amerikayı Cenubi, Türkiye ve Rusya da dahil olduğu halde Avrupa'nın bir kısmı ve bilhassa cenup ahalisi»¹⁷¹ arasında yaygın bütüncü yapıda «yönetim hayatı özel hayata üstün»dür¹⁷². Söz konusu toplumlarda birey, «nokta-i istinadlarını kendilerinde bulamıyor; mensup oldukları sınıfa göre aile, cemaat, fırka ve hükümetlerinde arıyor»¹⁷³. Bütüncü toplum, «kendine bağlı olanları üretimden çok tüketime sürüklediği için sosyal yetenek ve kişiliğin gelişmesine engel»dir. Ve «bireyi, aile, topluluk, parti ve hükümete, yani kişileri birbirine bağlayarak dayanak noktalarını hep kişilikleri dışında aramak zorunda kalan insanlardan kurulu duruk bir toplum yaratıyor». Sonuçta da «varlık sorunu, çalışma, mülk aile ya da oymak, parti veya devlete dayanarak çözümlenmek istenir»¹⁷⁴. Bütüncü yapılarda «duruk bir eğitim»¹⁷⁵ egemendir ve «maarifdeki terakülilerine rağmen kabiliyet-i istihsaliyeleri cılız cemiyetler vücuda getirir»ler¹⁷⁶. Yine bu tür toplumlarda «en hürriyetperver kanunlara rağmen istiklal-i şahsi serpilmediği»¹⁷⁷ için «siyasal zorbalık, sosyal yoksulluklar»¹⁷⁸ yaygındır.

Bireyci yapıda ise bireyler, «*istinadgahlarını kendilerinde bul-*» maktadır¹⁷⁹. Bireyci yapıların egemen olduğu ülkelerde «*kabiliyet-istihsalîyeleri yüksek, müteşebbis, müstakîl cemiyetler teşkil*» etmek ve «*istiklal, teşebbüs-ü şahsi ile kökleş*»mektedir¹⁸⁰.

Bireyci yapıda «*özel hayatı yönetim hayatına üstün kılan sosyal akım*»a tanık olunmaktadır. Bu akımın «*hareket noktası, etkin bir maddî çalışma, hayatın değişen ihtiyaçlarına her zaman uyabilmek için gittikçe gelişen bir üretim ve bunların geliştirdiği sosyal özellikler*»dir. Bireyci yapı, «*kişisel girişkenlikler etkin bir üretim doğurarak, sosyal yeteneğin tam bir şekilde gelişmesine*» izin veriyor ve «*kişiyi kişiye değil, özel mülkiyeti doğuran çetin etkin bir tarımla önce toprağa, sonra da diğer üretim uğraşlarına bağlayarak dayanaklarını kendi kendilerine bulan bağımsız ve üstün kişilerden kurulu etkin bir toplum*» yaratıyor. «*Bireyci yapılarda, insan tuttuğu işin gerektirdiği bilgiyi, çalışma hayatında pratik ve gerçek bilgiyi gözlem ve deneyle daha yakından ve daha çok deniyor*» ve sonuçta «*bugünkü bilimler bireyciler çevresinin fikir gelişmesinin ürünü*» olarak karşımıza çıkıyor. Bu koşullar, ayrıca «*etkin bir eğitim*»in gerçekleşmesine izin vermektedir¹⁸¹.

«*Temellük-u şahsiyi halk eden tarz-ı ziraattır*»¹⁸². Ve «*mülk edinmedeki güvenlik çalışmanın gücünü ve düzenini, toplumun sağlamlığını gösterir*»¹⁸³. Bu da, bireyci yapıyı üstünlüğünü oluşturmaktadır. Bireyci yapıların başlangıcında «*iklimin icabat-ı şedidesi altında bahkçılıkla, ekincilikle münferiden sülûke çalışan Cermenler, taksime elvermeyen küçük malikane-i ziraiyyelerini ekber evlada bırakmak suretiyle diğerlerini daima yeni arazi taharisine alıştırmış, teşebbüs-ü şahsiyi bilmeyerek nesilden nesile yaşatmışlardı*». «*Her müşkülü mesai-i zatîyelerıyla iftihar mecburiyetinde kalan bu adamlar, malikanelerini tabiatla insanların tecavüzatından kurtarmak, mütemadiyen imar ve islah edebilmek için teşebbüs-ü şahsiye ne kadar muhtaç iseler, tedbir ve ihtiyata da o kadar müftakirdirler*». Bu erdemlere «*malik olmayamlar da kendilerinden kabiliyetli çıkan ahab-ı arazi yanında çalışarak istikballerini kabiliyetleri derecesinde te'min ediyorlardı*». Girişim sahibi ve yetenekli kişiler ise «*artık açılacak toprak kalmayınca(-) hicret*» ediyorlardı. «*İngiltere, mevki-i coğrafyası icabı teşekkül-ü tecemmükiye mensup akvamın tecavüzatına Avrupa'nın diğer mahallerinden daha az ma-*

ruz kaldığı için Sakson müstemlekeleri de tekamül-ü ictimailerini en ziyade burada temin» etmiştir. «İngiliz azamet-i medenîyesinin sani-i, çiftliklerinin idaresini bizzat deruhte ederek işleri başından asla ayrılmayan ve maiyyetlerindeki köylülerin tarz-ı maişetine menfaatdar olan centilmen sınıfıdır». «Sanayi-i cismiyyenin ziraattan daha çok kazandıracağı zamangeligir gelmez teşebbüsât-ı şahsiyeleriyle derhal bu yeni aleme atılıp küçük bir ada halkını okyanuslara hakim yapan işte bu centilmen sınıfı» olmuştur. Ayrıca İngilizler, bireyci yapılarını «meşrutiyetlerini «self-government» dedikleri adem-i merkeziyet-i idari ile temellendirecek hakimiyet-i milliye» ile güçlendirmeyi de başarmışlardır¹⁸⁴.

Bireyci yapının üstünlüğü, bütün Batı tarihinde izlenebilmektedir. Eski Yunan'ın uygarlık yolundaki başarıları da Sabahattin Beye göre böylece bir açıklamaya kavuşmaktadır. İngiliz centilmen sınıfına benzer bir biçimde «Yunanda sosyal çevrede uyumacak fikir hareketini koruyacak bir sınıf» bulunmaktadır. «Önce vadileri kuşatan dağlardan inen kahramanlar sonra deniz ticaretinin ortaya çıkarıldığı zenginler» bu söz konusu sınıfı oluşturmuştur. «Romanın Yunana üstünlüğü güçlü ve etkin bir tarım üzerine kurulu sağlam bir yapının (sosyal üstünlük), kolaylık ve gevşek bir tarım ticaret üzerine kurulu daha zayıf bir yapıyı (fikir üstünlüğü) alt etmesi»dir. Görüldüğü gibi Sabahattin Beye göre «fikir üstünlüğü, sosyal üstünlükten» ayrılmaktadır. «Romanın çöküşü, «devlet bütüncü yapısına» dönmelerinden ileri» gelmiştir. Son dönemde ise «Batı'nın yükselisi, İstanbul'un alınması üzerine bilgi dayanaklarıyla birlikte Bizans'tan İtalya'ya kaçan bilginler yüzünden değil, insanlığın o zamana kadar ulaşamadığı en sağlam bir tarımsal yapıyı ellerinde bulunduran bireyci barbarlarca» sağlanmıştır¹⁸⁵.

Batı'nın bu başarısı önünde bütüncü yapıyla tanımlanan Doğu için, Batı'da yeteneksiz kişilerin girişim sahibi kişiler yanında geçimlerini sağlamalarına benzer bir yol tutmaktan başka yapacak bir şey kalmamaktadır. «Arazi-i cesimeyi muhtevi fakat daha yeni işletilmekte olan memleketler, teşekkül-ü infiradi sayesinde sanayi-i cesimede müterakki bulunan eski memleketlere mahsulat-ı ziraiyyelerini satıyor, sermayelerini arttırıyor, kendi sıralarında zengin bir alem-i sanayi ve ticarete temellük ediyorlar». Ve «en çalşkan, en kabiliyetli müstemlekeler manen ve maddeten yükseliyor ve yükse-

lenler mayiyetlerindekilere kazanma, yükselme yolunu bilfiil öğretiyorlar»* 186.

Bu açıklamalardan sonra Sabahattin Bey, «neden doğu geçici bir paralıktan sonra bu kadar yoksul ve geri bir durumda kalmışken, batı o kadar zengin ve gelişmiş?» diye sormakta ve bu soruyu «çünkü Doğu tümüyle bütüncü yapının, Batıysa özellikle bireyci yapının etkisi altında» olmasıyla açıklamaktadır. Doğu ile Batı arasında başlıca fark, «Doğuda topluluk üstün, Batıdaysa birey» olmasıdır. Sorunlarımız, Doğulu bir toplum olarak bütüncü yapımızdan kaynaklanmaktadır. Çözüm de, bu durumda elbet Batı'ya benzemek olmaktadır. Ancak «hiçbir ulusu taklide çalışmakla o ulus olamayacağımız gibi yalnız ulusallığımızı sarılmakta da olduğumuzdan fazla bir varlığa sahip olamayız». Ayrıca «batılaşmak fikri, ülkemizi batının maddi ve manevi araçlarıyla donatmak anlamına alınmıyor». Sonuçta ise «batılaşmak, o eski doğrultudan başkası olmuyor». Unutulmaması gereken «biçim değiştirme(nin), ulusların yaşadıkları doğal çevrenin elverdiği çalışmanın etkisi altında» olduğudur. «Türkiye'de doğal çevre, bireyci akımı kendiliğinden doğuracak özelliklere sahip değil»dir. Yine de «bir sosyal yapıdan, gerekli koşullar altında, diğer bir sosyal yapıya geçmek mümkün»dür. Fakat «iki yapı arasındaki ana ayrımları doğuran temel nedenler bilinmedikçe, isteğe bağlı bir biçim değiştirme mümkün değil»dir¹⁸⁸.

«Batı, çağdaş uygarlık araçlarını, bilimsel ve endüstriyel buluş ve üretimlerini ve bunların çıkış kaynağı olan sosyal yapısını başka bir çevreden almaması, onları kendisi meydana getirmiştir». Oysa biz, «ülkemiz çağdaş uygarlık araçlarıyla donatabilmek için batının mali yardımına başvurmak zorundayız». Bu nedenle «bu konuda yapılacak girişimlerin, meydana getirilecek kurumların biricik etken sahibi görünüşte hükümet, temelde batı olacak»tır¹⁸⁹. «Son zamanlara kadar efkar-ı umumîye Türklerin terakki ve temeddine olan istidatlarından külliyen bihaberdi»¹⁹⁰. Fakat «cihan-ı medeniyet bilmelidir ki teaffün ve tefessuh eden resmî Türkiye'nin arkasında

* Sabahattin Bey sömürge yönetimini kabul edilir göstermek çabasında ısrarlıdır. Toplumların karşılaşabileceği en büyük sorun yabancı boyunduruğu değil ahlak bozukluğudur. «Ecnabi istilasına uğrayan bir millet, ahlakı büsbütün bozulmamışsa hukukunu yavaş yavaş istirdat edebilir. Fakat ahlaksızlığın damarlarına işlediği bir milleti hiç bir şey kurtaramaz»¹⁸⁷.

meftunu sa'y ve adalet-i içtimai bir Türkiye» yükselmektedir. Ayrıca «Avrupa ile Amerika'nın terakkisinde menfaat-ı azimleri derkar olduğu için cihanın bütün mütemeddin devletleri Şark meselesinin bizzat Osmanlılar tarafından hallini temenni etmelidirler»¹⁹¹. «Fransa ve İngiltere dostluğu, Karadeniz havzasında Rusyanın aleyhimizdeki tecavüzkar tasavvuratına en kavi bir mania teşkil edebileceği gibi Balkanlarda da (-) sulhün devamına en mükemmel bir güvencedir. «Meselenin cihet-i iktisadiyesine gelince (-) paraya bize verecek ne Berlin'dir, ne Viyana. Demek yine Paris, yine Londra'ya uğrayacağız»¹⁹².

Türkiye'nin Sorunları

«Bizim de bir çok hatalarımız var ve bunların en büyüğü de esbab-ı mevcudiyetlerini el'an teşrihe girişmemekliğimiz»dir¹⁹³. Türkiye'de «ailelerimiz, çocuklarını bağımsız bir hayata hazırlamıyor»lar. «Kişisel bağımsızlıktan yoksun olan bireylere geçim kaynağı olabilecek devlet» kalmaktadır geriye. Bu nedenle «bizde resmi görevler üretim uğraşlarından daha çok değer kazanmış» ve «genel yararların yönetimi bir geçim yolu olmuş»tur. Yönetim yerlerinin toplum içindeki ayrıcalıklı durumu, Türkiye'deki kapı önündeki çekişmelere yol açmıştır. «Eskiden ülkeyi yöneten sınıf mevkini beden gücü ve doğuşkenliğiyle korumaya çalıştığı halde bugünkü yöneticiler salt kuramsal düzenlemeler ve yasa gücüyle ülkeyi yönetmek savında» bulunmaktadır¹⁹⁴. Böylece «hükümetin meş'um himayesi altında bir müstehlik sınıfı vücuda geliyor»¹⁹⁵.

«Serserilik vesait-i maişetin kifayetsizlik ve meçhuliyetinden mütevellit bir felaket»ten başka bir şey değildir. Bu durumda «vesait-i maişeti meçhul ve gayr-i kafi felaketzadeler biz değilsek, kim?» Sonuçta Batılıların «menfaat-ı şahsiyeleri ekseriyetle menfaat-i umumiyenin bir cüzü» iken «bizde ise menfaat-ı şahsiye, menfaat-i umumiyenin zıddı» olmaktadır. Çünkü Batılılar, «işleriyle memleketin servet ve saadetlerini arttırıyorlar»ken biz «menfaat-ı şahsiyemizi, servetin üç menbaını teşkil eden ziraat, sanayi, ticaretle teminden ziyade tahakkümde, istibdata alet olmada arıyoruz»¹⁹⁶. Belki «her memlekette memurlar vazifeleri icabı göreneğe tabi oldukları için istibdata az çok alet olagelmışlerdir. Fakat tesirleri

hiç bir yerde bizdeki kadar meş'um değil»dir. Ayrıca Türkiye'de «kuvve-i icraiyenin istibdadını istiklal-i şahsileriyle tadil» edebilecek girişken «bir sınıf teşkile en çok müsait olan hep memur» olmaktadır¹⁹⁷. «Bütüncü bir ülkede yönetim, zorunlu olarak memur sınıfının eline düşüyor.. ordunun iç politikayı düzenleyecek bir mevki alması, hükümetin orduya dayanması toplumumuzun güçsüz bir örneğe bağlılığına bir kanıt» oluşturmaktadır¹⁹⁸. «Mükemmel ordularla donanmalar, bizim gibi paraya yerinde sarf edemeyen atılardan ziyade kazanmaya en iyi bilen ve en çok kazanan müteşabbislerin harcı»dır¹⁹⁹. «Kuvva-i askeriye ise servet-i milliye ile artar. Servet-i milliyeyi arttıracak şey.. Teşebbüsü şahsi.. Teşebbüs-ü şahsiyi teshil edecek tarz-ı idare.. Adem-i merkezîyet..»tir²⁰⁰.

Tüketicilerin Devletce kollanması yanında «müstahsiller (-) maddi, manevi hiç bir sermaye bulunmadığı için tuttıkları işi ilerletemiyor, (-) hatta eski mevkilerini de kaybediyorlar»²⁰¹. Böylece «kazandıklarıyla yaşayan ve memleketi yaşatan köylülerle esnaf ve küçük tacirler, (-) hükümetin artan zulmü» önünde toplumumuzda gerilemektedirler²⁰². Oysa biz, «erkeklerimizin olduğu gibi kadınlarımızın da kuvey-i istihsaliyelerini arttırmaya haysiyet-i milliyemiz namına mecburuz». «Sınıf-ı münevvere arasında bugün (-) gittikçe artmaya yüz tutan politikacıları, bu meş'um müstehtlikleri azaltacak; müteşebbis müstahsilleri çoğaltacak vesaitte bir an evvel tevessül etmeliyiz»²⁰³. «Fakat alicenap köylülerimiz var»²⁰⁴. Ve «yegane çare, şimdilik ziraat»tir. «Hamisiz, rehbersiz kalan köylülerle mevki-i iktisadiyeleri gittikçe daralan şehirli gençler arasında zirai ve icimai münasebetler yaratarak Anglo-Saksonlarda centilmen sınıfın deruhte eylediği o büyük rolü münevver gençlerimize» yüklemeliyiz²⁰⁵.

«Ülkemiz hayatının en temel ve en değişmez kısmını meydana getiren çiftçiler köylerde iki türlü topraktan yararlanarak geçimini sağlıyor. 1. - Bölünmemiş topraklar, işletmeye ihtiyaç göstermeden ürünü alınan (topraklardır ve) kamu yararına açıktırlar. 2. - Tarım Yapılan Topraklar (mezraa); yararlanmak için işleme ve sürekli bir çalışma gerektirdiğinden, aile cemaatlerince kullanılmaktadır». «Köy gibi tarımsal bir «cemaat»da tarlaların aileler arasında dağılımın saldırlarla bozulmaması için kendisini temsil eden bir güce ihtiyaç» vardır. «Bizde (bu) görevi sipahiler üzerlerine almışlar»

ve sonuçta «toprak, beylik-toprak; çiftçi de köy sipahisine bağlı bir yararı durumuna» geçmiştir. Bizde «yereysel hayatla ilgilenilmemesi köy cemaatlerinin çok ihtiyaç duydukları bir güçten yoksun bırakarak çözülmeye sürükledi». «Köylü, mülkiyet sorununu yalnız başına çözmek zorunluluğu karşısında» kaldı ve «buna hazırlanmadıkları için de başarılı olamadılar». «Sorunun sosyal çözüm yolu (ise), etkin bir kişisel çalışmaya ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmemiz»dir²⁰⁶.

Şimdiye kadar değinmiş olduğumuz görüşlerinden Sabahattin Beyin Türkiye'nin sorunları konusundaki yargılarını kestirebilmemiz güç olmamaktadır. Sabahattin Bey toplum yapısına önem verir gözükmektedir. Ancak yine kendisine göre ana kayıtlayıcı öğe toplum yapısı değil, özel girişimdir. Özel girişimin yarattığı girişken, yetkin ve yetenekli kişilerdir. Belli toplum yapıları ise söz konusu kişilerin gelişmesine izin vermesi, elverişli ortamın yaratılması açısından önem kazanmaktadır.

Bu durumda çözüm, «fezail-i içtimaiye ve kuvvay-ı medeniyeyi mücerred teşebbüs-ü şahsinin terakkisinde, faaliyeti iktisadiyenin tezayüdiyle terbiye-i hissiyenin tealisinde» aranmalıdır²⁰⁷. Günümüz koşulları bunu gerektirmektedir. «Yeni alemde müstehsilin çapası : Teşebbüs-ü şahsi.. onu kullanacak iki kol : Marifetle istikamet» olmuştur. «Bir cemiyeti teşkil eden efrattan her birinin yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümete dayanacağı yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, muvaffakiyetini kendi teşebbüsünde araması» zorunludur²⁰⁸. «Eğer hüsn-ü idare kabiliyetinin de kazanma kabiliyetinden doğduğunu ve hükümetlerin en iyi bilenler terakküp ettiğini düşünürsek kendimizi, daha iyi kullanmak için de hayatımızı daha iyi kazanma çarelerini aramak, kabiliyet-i içtimaiyemizi maddeten ve ma'nen arttırmak lüzumunu» görebileceğiz²⁰⁹. «Sa'y-i şahsi ile yaşamak için malumat, tecrübe, gayret, sebat ve ihtiyat gibi bir çok meziyetlere temellük şarttır. Biz ekseriyetle bunlardan mahrum olduğumuz için kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve bittabi hükümet memurluğuna göz dikiyoruz»²¹⁰. Ne «daha cemiyete birinci adımı atarken başkalarının himayesine sığınmıyoruz». «hangi cemiyette fert daha müteşebbis, daha müstahsil ve daha müstakil ise o cemiyet, o nisbette hür ve medeni, kavi ve müterakki oluyor»²¹¹. Böylece «Türkiye'nin

sosyal geleceği memur adayı aydınların çoğalmasında değil üretim işlerini girişkenlikleriyle ilerleterek, sosyal çevremizi değiştirecek etkenlerin yetişmesine bağlı» bulunmaktadır²¹². «Bundan dolayı umum mekteplerimiz müteşebbis ve müstahsil insanlar yetiştirecek bir hale getirmeyi» amaçlamamız gerekmektedir²¹³.

Aksaklıklar

«Türkiye'yi daimi bir zaaf-ı içtimaiye mahkum eden hastalık, hayat-hususiyemizde : Atıl bir görenek, şahsiyetin müstahsil ve meşru mesai ile yükselmesine mani bir tarz-ı maişet, bu tarz-ı maişeti nesilden nesile sürükleyen menfi bir terbiye» olmuştur²¹⁴.

Özel yaşam, toplum yaşamına yön verecek önemdedir. Ancak aksaklıklar yurdumuzda özel yaşamımızla sınırlı kalmamaktadır. Yönetim düzeyinde de aksaklıklara tanık olunmaktadır. «Özel hayatın temel önemini anlamayarak, uluslara yön veren şeyin ancak politika olduğu yanlış kanısına kapılan toplumlar, sosyal aksaklıklara hep pratik yollarla ve yasa gücüyle çözüm yolu bulmaya çalışıyorlar»²¹⁵. Türkiye'de durum değişik değildir. Bu anlayışa uygun olarak yönetim yaşamımızda toplum yaşamımızda temel aksaklık olan merkezîyetçiliğe neden olunmaktadır. Evet, «usul-u merkezîyet devam ettiği müddetçe vatanımızda fikr-i teşebbüs mümkün değil ilerleyemez»²¹⁶. Merkezîlikte «yereysel erkin boş bıraktığı mevki, büyük bir güç kazanan memurlardan meydana gelen bir kurulca ele geçirilir». Sorun, hükümet biçimi sorunu değildir. «Egemenliğin bir kişi ya da toplumun bütün bireyleri adına bir meclis yoluyla yürütülmesinde değil sorun, güç ve egemenliğin bir cemaat elinde toplanmasında»dır. Ve yine merkezîlikte «işlerin karıştırılması, sorumluluğun belli bir yetkiye karşılık olmaması» sonucudur²¹⁷.

Sabahattin Bey, öne sürdüğü bütün bu nedenlerle merkezîsıcılığı savunmaktadır. Ancak en ağır eleştirileri de bu konuda toplamıştır. Bu yüzden konuyla ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. «Adem-i merkezîyet kelimeleriyle tercüme edebildiğim decentration'u idari ve siyasi namlarıyla yekdiğerinden kayıran halkuk-u idari mütehasısları»dır. Ve «itiraz edilen tarz-ı idare, adem-i merkezîyet-i idari değil, adem-i merkezîyet-i siyasi»dir²¹⁸. Gerçekte «adem-i merkezîyet, tevsî-i mezuniyet ve tefrik-i vezuiften başka

bir şey değil»dir. «Yalnız tevs-i mezuniyet, adem-i merkeziyet-i idarenin ismi değil tarihidir»²¹⁹. Kısaca «idari adem-i merkeziyet (-) muhtariyetten bambaşka bir mesele»dir²²⁰. Sabahattin Bey, «adem-i merkeziyet programı altında muhtariyet-i idareye asla taraftar» olmamıştır. Ve «bu indi isnadata karşı kat'i delail ile cevap vermek için (-) düvel-i muazzamaya cemiyetimiz namına gönderilen ve Times gazetesinin 2/1/1907 tarihli nüshasında «Şark Meselesinin Esaslı Suret-i Halli» ünvanı altında meşredilen bir muhtıra» bulunmaktadır²²¹. Sabahattin Bey'e göre «özel hayatın bağımsızlık ve dayanıklılığı merkez dışıcılığı doğuruyor». Merkez dışıcılıkta «özel hayatın gücü, yönetim erkinin payına düşen görevlerin sınırlandırılmasını gerektiriyor». Ve «yönetimi devlete kalan işler, özel ve yerel etkinliklerle yerine getirilmesi mümkün olmayan kamu yararlarından öteye geçmeyerek en alt düzeye iniyor». Yine «özel bağımsızlığın siyasal alandaki uzanımından meydana gelen bu etkinlik siyasal özgürlüğün en gerçek belirtisi ve aynı zamanda en güvenilir bir garantisi oluyor». Ayrıca «işlerin özelliklerine göre yönetim erkinin bölünmesi, her belli sorumluluğa karşılık bir yetkinin ortaya çıkması»na neden olmaktadır²²². Merkez dışıcılık düzeni dışında «vilayetler i'mar edilmez ve binaenaleyh manen ve maddeten sefaletten kurtulamaz»²²³. «Bir vilayetimizdeki usul-u idarenin diğerine aynıyla tatbiki müstahil»dir. Ayrıca «vilayetin ihtiyacı-ı hakikiyesini en iyi anlayacaklar elbette İstanbul'da yaşayan memurlar değil (İLDE) bulunanlardır»²²⁴. Bu yüzden «vali ve diğer memurların salahiyetini arttırmak, meclis-i umumiyeyi bir an evvel açtırmak ve bu suretle ahalimizi verdiği verginin mahalli sarfını en muvafık bir surette ta'yin ve teftişe alıştırmak» gerekmektedir²²⁵. Tanzimat'ın yanlışı da, merkezilikte ısrarı olmuştur. «Tanzimat'ın özü, gelirden bir merkeze toplayarak merkezi yönetim örgütüyle çerçeveslenecek bir memurlar topluluğu meydana getirmek»ten başka bir şey değildir. Ve «Tanzimat'la birlikte yeni kurulan makinaryı işleyecek, tamamlanmamış makinaryı fikir güçleriyle kuracak ve onaracak adamlara ihtiyaç» duyulmuş ve tüketici memurlar ordusu daha da kalabalıklaştırılmıştır²²⁶.

Çözüm

«Merkez-i aslı-ı seyyiat yalnız şekl-i hükümeti değiştirmekle bittabi sukut edemezdi». Bu nedenle «kuru meşrutiyet, bizi iktisaden olduğu gibi fikren ve ahlaken de son bir iflasın inkıraz uçurumlarında kül kömür olmaktan kurtaramayacak»tır. Gerçekte «siyasi programlar, hemen değişen kisveler altında değişmeyen bir maksadı (kuvve-i icraiyyeye temellük) gizleyecek paravan hizmetini görür». Türkiye'de ayrıca ek olarak başka sorunlar da bulunmaktadır. İttihat ve Terakki, «bir taraftan (-) memleketin bütün ümidi meclis-i meb'usanın vazifesini bihakkm ifa etmesinde olduğunu iddia» ederken «diğer taraftan aynı meclisin ecnebi amaline hizmeti (-) ihtimali»ni öne sürmektedir. «Zan ediyoruz ki milletler vesait-i siyasiye ile kurtulur, medeniyetler veasit-i siyasiye ile kurulur». Oysa «meclis-i millinin vazifesi, kanun vaz'ından ve kavanin-i mevzuanın tabikiyle mükellef olan hükümetin icraatını teftişten ibaret»tir. «Demek ki meclis-i meb'usanın memleketin yegane ümidi haline gelmesi kat'iyyen muhal»dir. Yine İttihat ve Terakki önünde Ahrar haklıdır. «Ahrar, yalnız meşrutiyet taraftarlığı(nın), hiç bir esas-ı ilmi bir tahlil-i içtimaiye istinad eylemediği»ni savunmuştur²²⁷. «Bütün teşebbüslerimiz, nesl-i cedidimizi memuriyet peşinde koştuktan kurtaracak vesait-i içtimaiyeyi gittikçe daha ameli bir surette idhara muhasır» olmalıdır²²⁸. «Bir meşrutiyet vaz'ıyla başlayacak islahatın umum vatana teşmiline çalışmak, menafi-i esasiye-i millileri icabındandır»²²⁹. «Eğer hayat-ı umumiye islahatı hayat-ı hususiye islahatını hedef edinmezse, islahata evvela kendimizden başlamazsak, müessesat-ı devletin neresini islah kalkışsak sa'yimiz daima temelsiz kalacak, seneler geçtikçe inkıraz tehlikesi o nisbette artacak»tır²³⁰. Bu nedenle de «etkinlik ve düzenleme yeteneğinden yoksun merkezçilikten etkinlik ve düzenleme yeteneğiyle donatılmış bir merkez dışıcılığa geçiş» zorunludur²³¹. Ayrıca «seviye-i fikriyemizi yükseltmek için ehliyetli ve vicdanlı muharrirlerle muallimlerimizin adedini çoğaltmağa kat'i bir mecburiyet olduğu gibi idaremizi islah için afif ve muktedir memurlara, istiklal-i millimizi müdafaa yolunda da berri ve bahri mükemmel bir kuvvet-i harbiyyeye bittabi muhtacız»²³².

Özetle genel yaşamda çözüm, «adem-i merkeziyet-i idari»dir. Elbet «bu tarz idarenin muhtariyet ve heyet-i mumtaze usulleriyle hiç bir münasebeti olmayacağı»nı söylemeye bile gerek yoktur²³³. Yalnızca «yönetim örgütü, merkezlerden verilecek buyruğu, ülkenin her yönüne dağıtma ilkesine göre değil, her belirli işe karşılık yetkili ve sorumlu bir yönetim kurulu yaratmak ilkesine göre düzenlenmeli»dir. «Halkın yönetime özel hayatta saygıdeğer bir mevki olan ve özellikle üretim uğraşlarıyla yükselmiş bulunan bireylerin aracılığıyla katılmasına çalışılmalı»dır. Böylece «yönetim hayatı gittikçe özel hayat üreticilerinin yasaya uygun etkisi altına girmeye başlar»²³⁴.

Güvenlik sorunu, «bütünüyle yereysel hükümetler görevleri arasına sokulmalı»dır. Adliye ise «özel hayatta kazanmış oldukları seçkin mevkiyle sağlam bir vicdan bağımsızlığı edinen yereysel kişilere dayanmalı»dır. Bu konuda ana ilkeler «yargıcın adalet isteyenlere elden geldiğince yakın bulunması» ve «imkanlar elverdiği oranda hızla ve az harcama ile hakkın yerine getirilmesi» olmalıdır. Mülkiyet, «bizde ortaklaşa tasarrufun çeşitli dereceleri üzerine yükselemiyor». Oysa «sosyal çözüm yolu ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmektir». Ülke zenginliklerinin işletilmesi ve bayındırlık konusunda ise «yönetim erkinin özel girişkenliğinin gelişmesinde en uygun bir tavır alması gerekir». Maliyede ana ilkeler, «her ilin bölgesel bir bütçesinin bulunması» ve «ekonomik-tokuşu kolaylaştırmak için yereysel hükümetlere üretimsel borçlandırma yapmak konusunda yetki verilmesi» olmalıdır. Öğretim ve okullar konusuna gelince «okulların yönetiminde amaç, kendilerini yaşatacak yolları ve dayanakları hükümet dışında bulabilmeleri»dir. Ayrıca «okullar, yönetim örgütününün bir bölümü olmak yerine ailelerin çalışma hayatının yardımcıları olmalıdır»²³⁵.

«Her yerin yönetimini bir tek kalıba uydurmaya çalışarak yönetimin yereysel ihtiyaçlara uygunluğuna engel olacak genel bir yasayla illerin yönetimini düzenlemek mümkün değil»dir. Bu nedenle «illeri doğal ve sosyal koşulları bakımından düzenleme bölgelerine ayırmalı» ve «her bölge için bir düzenleme kurulu meydana» getirilmelidir²³⁶.

Özel yaşamda çözüm ise «müsbet ve ameli bir terbiye» ve «şahsiyet banisi teşebbüs» ile mümkündür. Biz, «toprağa kaviiyyen yer-

leşmek, hayat-ı hususiyemizi temelinden değiştirmek» zorundayız. «Bireyci yapıya geçmek, ilkece bir eğitim sorunu»dur. Ancak «bir toplumda eğitimi yapan ve onu düzenleyen ise aile»dir. Bu nedenle «bireyci aileler kurmak gücünde olan kız ve erkekler yetiştirmek» yolunu tutmamız gereklidir. Bunun içinse «science sociale ve İngiliz okullarının eğitimsel koşullarından esinlenerek kurulacak eğitim kurumları», «Angolo-Saxon eğitim çevresinden, özel hayatının kurumlarından yararlanılması», «bu yollarla yetişecek gençlere, toprağa güçlüce yerleşecek, bağımsızlıklarını kendi çalışmaları ile yaratmayı hazırlayacak gerekli kolaylıkların gösterilmesi» zorunludur²³⁷.

Eğitim

Görüldüğü gibi Sabahattin Bey için bütün sorun, Türkiye'de özel girişimci bireylerin yetiştirilmelerine bağlanmaktadır. Bunu sağlayacak araç ise eğitimidir. Eğitim konusunda yurdumuzda özellikle durulmuş olması boşuna değildir. Bizde «felaketin önüne ancak terbiye-i milliyemiz ihtiyacat-ı hazıraya tevfik eylemek; evler ve mekteplerimizde yaşanan hayatı, yeni ve sağlam temellere istinad ettirmekle geçileceği»ni Sabahattin Bey yazılarında savunmaktan geri durmamıştır²³⁸. «Eğer servet-i içtimaiyeyi vücuda getiren terbiye-i milliye salim bir vadiye yürümez, yürümesi için lazım gelen vesaitte tevessül edilmezse islahat-ı siyasiye projelerinin cümlesi kağıt üstünde çürümeğe mahkûm olur», «Türkiye'nin selameti, terbiye-i milliyesinin islahına bağlıdır». Ve yurdumuzda «tahsilin esası behemahal ameli olmalı»dır. Oysa Türkiye'de «terbiyenin iki amil-i esasisi olan aile ve mektep kendilerinden beklenen vazifeyi ifa edemiyor»²³⁹. Üstelik eğitim alanında yurdumuzda yanlışlıklar yapılmaktadır. «Bilgisizliğimizin bütün dertlerimizin kaynağı olduğu düşüncesiyle ilk okullar sorununa pek büyük bir önem veriliyor ve onlardan yerine getiremeyecekleri bir görev bekleniyor». Bizde «öğretmenlere yalnız çocukları okutmak değil babalara da fikir ve siyaset kalavuzluğu etmek gibi bir görev yükletilmek isteniyor». Ve sonuçta «eğitim bir kışla hayatına, öğretim de kuramlar ve kitaplara dayanmak zorunda» kalmış ve «beden eğitimi tümüyle bir yana atılmış» bulunmaktadır. Bizde «ilk öğretim, çalışma hayatının gerekimlerine bağlı tarım, satış için değil özellikle

ailenin ihtiyacı için» düşünölmüştür. «İlk öğretim, tarım teşviki gibi alanının gittikçe genişlemesi»ne yaramıştır yalnızca²⁴⁰. Ayrıca «Avrupa'ya gidecek talebe(nin) münevver bir müstehtlik yerine müteşebbis müstahsiller olmak için gönderilmesi» gerekir. Fransa'da hem öğrencilerimizi yollayabileceğimiz hem de yurdumuzda örnek alabileceğimiz bir okul, «Edmond Demolins'in Roches'da tesis etmiş olduğu meşhur mektep» bulunmaktadır. «Teşebbüs-ii şahsi ile adem-i merkezîyet bu küçük aleml son sistemle bir cennet haline ifrağ etmiş»tir. «Mektebin müdürleri bütün müstemlekelerle münasebette bulunuyor. Ve gençlerin, ahval ve ihtiyacatı öğrenerek ona göre bir hatt-ı hareket takip etmelerine yarayacak malumat alıyolarlar». Okulda «yegane emel, gençleri malumat-ı lazime-i ameliye ile teçhiz eylemek»tir. Ve «mektepleri tedrisat, dışarıda öğretilen ve tatbik edilen şeylerin izahından başka bir şey değil»dir²⁴¹.

Şubat, 1981

DİPNOTLAR

- 1 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi», Selçuk yayınları 1966.
- 2 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «La Sociologie Rurale en Turquie», Sosyoloji Dergisi, S. 6.
- 3 GÖKALP, Ziya, «Türk Medeniyeti Tarihi», Kültür Bakanlığı, 1976.
- 4 Mehmet Ali Şevki, «Osmanlı Tarihinin Sosyal Bilimle Açıklanması» Elif Yayınları, 1968.
- 5 SEZER, Baykan «Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları», İ.Ü.E.F. yayınları, 1979.
- 6 SEZER, Baykan, «Şehname Üzenine», a.g.e., içinde.
- 7 FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, «Bizde Sosyoloji ve Birkaç Meseleniz», Sosyoloji Dergisi, S. 13-14.
- 8 TANYOL, Cahit, «Türk Sosyolojisinin Bazı Sorunları», «Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan» içinde, İ.Ü.E.F. Yayınları 1973.
- 9 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri», «Tanzimat» içinde, M.E.B. 1940.
- 10 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 759.
- 11 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 762.

- 12 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 762.
- 13 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 763.
- 14 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 763.
- 15 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 763.
- 16 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 762.
- 17 LEVEND, Agah Sırrı, «Türk Sosyolojisine Bir Bakış», Türk Dili, S. 150, s. 394.
- 18 ERİŞÇİ, Lütfi «Türkiye'de Sosyolojinin Tarihçesi ve Bibliyografyası», Sosyoloji Dergisi, S. 1, s. 159.
- 19 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., ss. 159.
- 20 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 159.
- 21 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 159.
- 22 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Durkheim et l'Enseignement des Sciences Sociales en Turquie» Sosyoloji Dergisi, S. 15, s. 12.
- 23 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 159.
- 24 LEVEND, Agah Sırrı, a.g.y., s. 395.
- 25 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 12.
- 26 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 158.
- 27 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 158.
- 28 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 158.
- 29 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 158.
- 30 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 158.
- 31 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 158.
- 32 LEVEND, Agah Sırrı, a.g.y., s. 395.
- 33 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 12.
- 34 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 13.
- 35 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 159.
- 36 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Sociology in Turkey», Sosyoloji Dergisi, S. 6, s. 142.
- 37 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 162.
- 38 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 160.
- 39 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 165.
- 40 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 147.
- 41 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Durkheim et l'Enseignement des Sciences en Turquie», Sosyoloji Dergisi, S. 15, s. 18.
- 42 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 160.
- 43 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y. s. 20.
- 44 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 13-14.
- 45 BİNARK, İsmet - SEFERCİOĞLU, Nejat, «Doğumunun 95. Yıldönümü Münasebeti ile Ziya Gökalp Bibliyografyası», T.K.A. Enstitüsü, 1971.
- 46 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 161.
- 47 FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, a.g.y., s. 146.
- 48 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 161.
- 49 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 161.
- 50 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 161.

- 51 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Sociology in Turkey», *Sosyoloji Dergisi*, S. 6, s. 142.
- 52 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 162.
- 53 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 163.
- 54 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 163.
- 55 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 143.
- 56 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 143.
- 57 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 144.
- 58 TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 431.
- 59 TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 432.
- 60 TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 432.
- 61 TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 432.
- 62 MARDİN, Şerif, «Some Aspects of Middle Eastern Sociology, in «Conference on the state of the Social Science in the Middle East», Social Center American University in Cairo, 1974.
- 63 MARDİN, Şerif, a.g.y., s. 18.
- 64 MARDİN, Şerif, a.g.y., s. 19.
- 65 LEVEND, Agah Sırrı, a.g.y., s. 395.
- 66 FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, a.g.y., s. 146.
- 67 FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, a.g.y., s. 145.
- 68 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.y., s. 140.
- 69 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Durkheim et l'Enseignement des Sciences Sociales en Turquie», *Sosyoloji Dergisi*, S. 15, s. 20.
- 70 ERİŞÇİ, Lütfi, a.g.y., s. 159.
- 71 LEVEND, Agah Sırrı, a.g.y., s. 395.
- 72 CUVILLIER, Armand, «Introduction A la Sociologie», Armand Colin, 1967.
- 73 KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, «Sosyoloji Tarihi», Remzi Kitabevi, 1968, s. 53.
- 74 ÜLKEN, Hilmi Ziya, «Sociology in Turkey», *Sosyoloji Dergisi* S. 6, s. 140.
- 75 DOĞAN, Ergun, 100 Soruda Sosyoloji El Kitabı, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1973, s. 66.
- 76 FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, «İktisadiyat II, Metodoloji Nazariyeleri», İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, 1961, s. 400.
- 77 AUBURTİN, F. «Fle Play» Guillaumin - Cie, 1981.
- 78 KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, «Memleketimizde Tecrübi Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişmesi», *Sosyoloji Dergisi*, S. 6, s. 121.
- 79 KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, a.g.y., s. 122.
- 80 KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, a.g.y., s. 122.
- 81 GÖVSA, İbrahim Alaeddin, «Türk Meshurları Ansiklopedisi», Yedigün Neşriyatı, 1946.
- 82 «Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi», Dergah, 1977.
- 83 ATAY, Fahri Rifki, «Bağveren İnkılabçı», Dünya.

- 84 KUNTAY, Mithat Cemal, «Sarıklı İhtilalci - Ali Suavi», Ahmet Halid Kitabevi, 1946.
- 85 ÜLKEN, Hilmi Ziya «Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi», Ülken yayınları, 1979, s. 74-89.
- 86 KUNTAY, Mithat Cemal, a.g.y., s. 154.
- 87 TANPINAR, Ahmet Hamdi, 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Yayınevi, 1976, s. 232.
- 88 KUNTAY, Mithat Cemal, a.g.e., s. 19.
- 89 TANPINAR, Ahmet Hamdi, a.g.e., s. 237.
- 90 KUNTAY, Mithat Cemal, a.g.e., s. 79, 22.
- 91 FİNDİKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, a.g.e., s. 372.
- 92 DEMİRAY, Tahsin, «Science Sociale'in Türkiye'ye Gelişi ve Bizdeki Tesirleri», İlmî Kongre Tebliğleri - Türk Sosyoloji Cemiyeti, Türkiye Yayınevi, s. 24.
- 93 DEMİRAY, Tahsin, a.g.y., s. 24.
- 94 DEMİRAY, Tahsin, a.g.y., s. 25.
- 95 DEMİRAY, Tahsin, a.g.y., s. 26.
- 96 DEMİRAY, Tahsin, a.g.y., s. 31.
- 97 DEMİRAY, Tahsin, a.g.y., s. 33.
- 98 FİNDİKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, a.g.e., s. 383.
- 99 ÜLKEN, Hilmi Ziya, a.g.e., s. 436.
- 100 TANYOL, Cahit, «Hocamız Fındıkoğlu», Sosyoloji Konferansları, S. 13, s. 10.
- 101 TANYOL, Cahit, «İhtimail Monografi Hazırlıkları, Prens Sabahattin», Sosyoloji Dergisi, S. 4-5, s. 146.
- 102 TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 147.
- 103 MARDİN, Şerif, «Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yayınları, 1983, İstanbul, s. 210-211.
- 104 MARDİN, Şerif, a.g.e., s. 211.
- 105 MARDİN, Şerif, a.g.e., s. 211.
- 106 KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir»e Önsöz
- 107a TÜTENGİL, Cavit Orhan, «Prens Sabahattin (1877-1948), Sosyoloji Dergisi, S. 4-5, s. 218.
- 107b TÜTENGİL, C.O., a.g.y., s. 216.
- 108 TÜTENGİL, Cavit Orhan - GÜNYOL, Vedat, «Prens Lütfullah Dosyası, Çan Yayınları, 1977, s. 36.
- 109 SENCER, Muzaffer, «Türkiye'nin Sosyal Sorunları Açısından Prens Sabahattin», Türkiye Nasıl Kurtarılabilir» içinde.
- 110 DANIŞMEND, İsmail Hami, «İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi IV», Türkiye Yayınevi, 1961, s. 733.
- 111 TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 145.
- 112 KURAN, Ahmet Bedevi, «Osmanlı İmparatorluğunda İnkılab Hareketleri ve Milli Mücadele», 1959, s. 258.
- 113a KURAN, Ahmet Bedevi, a.g.e., s. 285.
- 113b KURAN, A.B., a.g.e., s. 293.

114. KUTAY, Cemal, «Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki», Tarih Yayınları, 1964, s. 141.
115. KURAN, Ahmet Bedevi, a.g.e., s. 348.
116. RAMSAUR, E.E., «Jön Türkler ve 1908 İhtilali», Sander, 1972, s. 94.
117. KUTAY, Cemal, a.g.e., s. 160.
118. EGE, Nezahat Nurettin, «Prens Sabahattin, Hayatı ve İlmi Müdafaları», Güneş Neşriyatı, 1977, s. 36.
119. KURAN, Ahmed Bedevi, a.g.e., s. 368.
120. TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952) İstanbul, 1952, s. 143.
121. KURAN, Ahmed Bedevi, a.g.e., s. 393.
122. TUNAYA, Tarık Zafer, a.g.e., s. 107.
123. KUTAY, Cemal, a.g.e., s. 146; Tunaya, T. Zafer, a.g.e., s. 107.
124. KUTAY, Cemal, a.g.e., s. 192.
125. AKŞİN, Sina, «31 Mart olayına değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası», A.Ü.S.B.F.D, C. XXVIII, s. 557.
126. Cemal Paşa, «Hatıralar», Selek yayımları, İstanbul, 1959, s. 32.
127. GÜRESİN, Elovet «31 Mart Olayı», Habora Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 93.
128. AKŞİN, Sina, 31 Mart Olayı, Ankara, 1970, s. 262.
129. TUNAYA, Tarık Zafer, a.g.e., s. 345.
130. AVCIOĞLU, Doğan, «31 Martta Yabancı Parmığı», Bilgi yayımevi, Ankara, 1969, s. s. 94.
131. Cemal Paşa, a.g.e., s. 32.
132. AVCIOĞLU, Doğan, a.g.e., s. 76.
133. AVCIOĞLU, Doğan, a.g.e., s. 77.
134. TANYOL, Cahit, a.g.y., s. 145.
135. EGE, Nezahat Nurettin, a.g.e., s. 457, 477.
136. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 24.
137. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 37.
138. Prens Saabahattin, «Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah», Mahmut Bey Matbaası (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi), tezde sayfa numarası verilmemiş.
139. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 12 ve 15.
140. Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir, Elif Yayınları, 1965, s. 31.
141. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 32.
142. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 31.
143. Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsül Mezuniyet Hakkında Bir İzah «Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

- 144 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 13.
- 145 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 14.
- 146 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 14.
- 147 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 29.
- 148 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 48.
- 149 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 31.
- 150 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 43 ve 45.
- 151 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 33.
- 152 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 53.
- 153 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 16.
- 154 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 16.
- 155 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Teşvii Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).
- 156 Prens Sabahattin, a.g.e.
- 157 Prens Sabahattin, a.g.e.
- 158 Prens Sabahattin, a.g.e.
- 159 Prens Sabahattin, a.g.e.
- 160 Prens Sabahattin, a.g.e.
- 161 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 32-36.
- 162 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 33.
- 163 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 60.
- 164 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?» Elif Yayınları, 1965, s. 34.
- 165 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 60.
- 166 Prens Sabahattin, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Elif Yayınları 1965, s. 34.
- 167 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 36-47.
- 168 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 38-42.
- 169 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 37.
- 170 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 43 ve 47.
- 171 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektupları)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 4.

172. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 37.
173. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 61.
174. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 43.
175. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 43.
176. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 61.
177. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 61.
178. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 37.
179. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 61.
180. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 61.
181. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 40.
182. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 62.
183. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 52.
184. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 63-65.
185. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 47-48.
186. Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 65.
187. Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).
188. Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 42-46.
189. Prens Sabahattin, a.g.e., s. 44.
190. Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah», Mahmut Bey Matbaası (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).
191. Prens Sabahattin, a.g.e.

192 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 108-109.

193 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet hakkında İkinci Bir İzah», Mahmut Bey Matbaası, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

194 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 48-49.

195 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 55.

196 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 57-58 ve 54.

197 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsi Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

198 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 57.

199 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 95.

200 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah», Mahmut Bey Matbaası, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

201 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 55.

202 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsi Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

203 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 56.

204 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah», Mahmut Bey Matbaası, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

205 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 70-71.

206 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 52-54.

207 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 20.

208 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

209 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 58.

210 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

211 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 93.

212 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 52.

213 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi).

214 Prens Sabahattin a.g.e., s. 93.

215 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 56.

216 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

217 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 55.

218 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah», Mahmut Bey Matbaası, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

219 Prens Sabahattin, a.g.e.

220 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)» Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 59.

221 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

222 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 54-55.

223 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).

224 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 100.

- 225 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).
- 226 Prens Sabahattin «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?» Elif Yayınları, 1965, s. 49.
- 227 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 117.
- 228 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Mezuniyet Hakkında İkinci Bir İzah» Mahmut Bey Matbaası, (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).
- 229 Prens Sabahattin, a.g.e.
- 230 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 92.
- 231 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 58.
- 232 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 70.
- 233 Prens Sabahattin a.g.e.
- 234 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 58-59.
- 235 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 59-62.
- 236 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 63.
- 237 Prens Sabahattin, a.g.e., s. 63-64.
- 238 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 55.
- 239 Prens Sabahattin, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsil Mezuniyet Hakkında Bir İzah», Matbaa-ı Kütüphane-i Cihan (İbrahim Halil Can'ın Basılmamış Lisans Tezi).
- 240 Prens Sabahattin, «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?», Elif Yayınları, 1965, s. 51.
- 241 Prens Sabahattin, «Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah (İttihat ve Terakki Cemiyetine Açık Mektuplar)», Mahmut Bey Matbaası, (Hasan Katipoğlu'nun Basılmamış Lisans Tezi), s. 73-83.